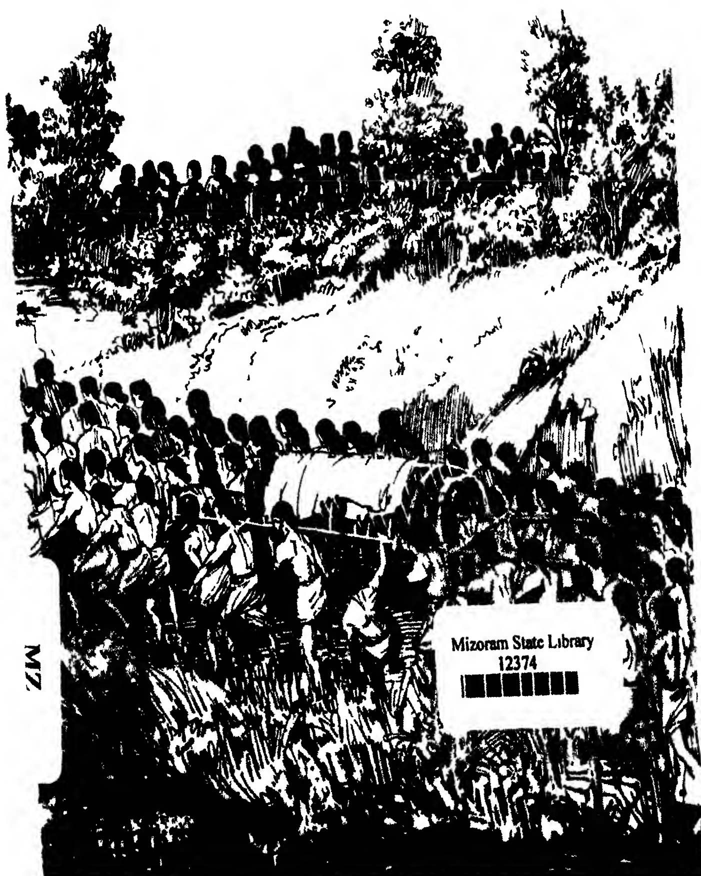
B. LALIHANGLIANA

HMASANG ZONUN

(*Studies in Mizo Culture, Tradition and Social Life*)

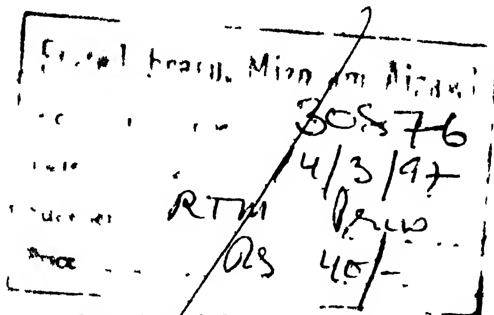

HMASANG ZONUN

(Studies in Mizo Culture, Tradition and Social Life)

B. LALTHANGLIANA

Published by

MRS. M.C. LALRINTHANGA
Khatla, Aizawl
1992

Hmasang Zonun

(Studies in Mizo Culture, Tradition and Social Life)

by B. Lalthangliana

First Edition 1992
Copies 1000

Printed at the
RTM Press
Chhinga Veng, Aizawl

THUHMAHRUAI

KUM 40 lai a liam ta. Ka pianna khua Khawbung (S)-ah kum 1955 khan Pawl IV ka zir ve a. Chutah chuan Pastor Challiana ziak *Hmasang Mizo Awmdan* tih bu hi kan zir a, ngaihnawm ka ti hle a, tun thleng hian chumi bu chu ka la kawl tha reng nghe nghe a. Kan chhungkuain kum 1956-ah Kawl ramah kan pem a, a bula tanin lehkha ka zir leh ta ngat ngat a. Kum 1975 khan ka zir theih chin chu ka zo va. Kum 1973 ṭangin ka zirna Mandalay University-ah ka thawk ve nghal bawk a. Tlema puitlin han zir ve a, Mizo history leh literature-a theih ang anga research beih a, lehkhabute pawh mahni phak tawk tawka ziak han rilruk chuan, mahni ram leh hnam zingah ngei lo chuan thlâ a lo ngam tak tak thei hauh lo mai a. Tichuan kum 1986 April thlaah Zoramah kirin, Aizawlah kan chhungkuain kan cheng ve ta a ni.

Kum 1987 khan Aizawl khawpuia Hrangbana College leh Pachhunga University College-a Mizo Department-ah thawk turin sawmna ka dawng ve mial a, lawm takin ka thawk ve nghal a. Ka zirtir tura hotuten min pek zinga pakhat chu, *Pi pu nun* Pastor Challiana ziak a ni a. Chu lehkhabu chu kan en chiang a, kum 40 dawn lai liam ta, kum 1955-a Pawl IV-a ka zir tawh *Hmasang Mizo Awmdan* tho kha kum 1968-ah a bu hming chauh an lo thlak mai a lo ni a. Chu lehkhabu chu kum 1944-ah Mizorama Chanchin Tha thlen "Golden Jubili" hriat reng nana *Chhim Bial Kohhran Chanchin* a bua chhuah bung khatna, kum 1949-a Zochhawni Pa (Rev. H.W. Carter) - in bu hrana a chhuah nawn leh a ni nghe ngha a. Chu chu kum 1990 thlengin Pawl VIII-ah, kum 1992 thlengin Pre-University Course (MIL)-ah a ngai ngaiin zir nawn zel a lo ni a.

Tichuan ka rilruah zawhna lian tak, nung reng a awm ta a. Hmasang Zonunte hi kan naupang lo thanglian zelte hian an zirin an hre ngei tur zawng a ni a, zirlai tha tak a ni. Mahse kum 40 dawn lai liam taa ziak aia kimchang leh fiah zawk lehkhabu, mi thiam tam tak Zofate zinga kan awm hnu hian enga ti nge kan la neih loh ? Kum 1955 vela Pawla IV zir tawh, a hnu kum 40 dawn lai thleng pawhin Pawl VIII leh P.U.C. (MIL)-ah a ngai ngaia kan la zir tlut tlut hi hmâ kan sawn nge kan hnungtawlh? Ngaihtuah tur a tam ngei mai !

Chutianga ngaihtuahna thuk tak nei leh vei tak chung chuan, ka theih ang angin Hmasang Zo nun peng hrang hrangte chu ka chhui ta char char a. Titi hria upate ka kawm kual zel a, lehkhabu awm ang ang ka dap a, Tribal Research Institute-in an lo chhuah tawh leh, mi dang an ziaktir kutziaka an kawl ang ang te chenin ka zir ta a. Tin, M.A. Theisis "Mizo history in Burma" ziak tura research beia Mizoram ka zin hmasak ber, kum 1972-a ka record-te pawh uluk takin ka bih leh ta a ni.

Vanneihthlak takin tunah hian Mizo Culture leh Tradition lam thlurna lehkhabu chu bu thum lai kan lo puitlin thei ta hlauh mai a. Hetiang hian kan then a.

I. Mizo Nun Hlui (Part I, phek 120)

He bu hi kum 1990 (1991-ah kan tilian leh a)-ah a chhuak a, hengte hi a chuang a.

(1) Naupang infiamnate
(2) Mikhual inthlen dan
(3) Mizo ran vulhte
(4) Kût chi hrang hrang
(5) Chawngchen
(6) Sum leh pai

(7) Tlawmngaih an inzirtir dan
(8) Sa kaha sa insem dan
(9) Mizo lâm ṭhenkhatte
(10) Mizo tumrik ṭhenkhatte
(11) Mi zawn inchuh

II. Mizo Nun Hlui (Part II, phek 208)

Hei hi kum 1991-ah chhuah a ni a, hengte hi a awm a.
(1) Nula leh tlangval nun
(2) Mizo inneih dan
(3) Zu chungchang
(4) Zawlbuk
(5) Ramhuai an hriat dan
(6) Ral thah sawngbawl dan
(7) An inthawi dan
(8) Thihna leh a sawngbawl dan
(9) Mizo sakhua
(10) Hla lam
(11) Mizorama Kristianna lo thlen dan

Heng Part I leh II-ah te hian, phek hmasa lamah Mizo chanchin tlangpui (An Outline history of Mizo) dah zel a ni bawk. Tin, Part I hi Pawl VIII zirlai atan, Part II hi Pawl IX&X zirlai atan hman a ni ta nghe nghe a, a lawmawm hle.

A tira tum dan chuan, he *Hmasang Zonun*-ah hian, *Mizo Nun Hlui* Part I leh II-a Mizo Culture leh Tradition lam hawi zawng te hi chhun khawm vek a, Mizo mipui chhiar theih tura a bua chhuah rilruk a ni a. Mahse a bu a chhah deuh dawn leh a man a tam deuh dawn avangin kan rilru hmasa chu kan thlak leh ta a. Kimchang zawk leh ṭawngkam khun zual hmanga ziak nawn te chauh dah nawn lehin, a tam ber hi chu ziak thar a ni e.

Heng bu thum laia kan khawih thute hi, kan ṭawng phak loh leh a taka kan hriat ve phak loh hlir a ni a, zir hriat aṭanga ziak a ni. Ho têa langte hi sawi fuh loh leh tih sual palh a awl em em a. Keini ang hnam dang kara sei lian leh lehkha zirte tan phei chuan khawih ngam pawh a har hle. Tin, hmasang zo nun te hi hriat kim a awl lo hle a, hriat dan pawh a inang duh lo fu. Engpawh ni se, hmasang Zo nun hi hnam lungphum chi khat a nih hre rengin, zir tur awm zâwng te, an thufing leh ṭawng-kauchheh te telh hramin kan theih ang tawkin kan kal-pui a. A dik lo a awm chuan, a chhan leh vang chiang taka sawiin min hrilh thei ula, kan lawm em em ang.

Mihringte hi hmasawnin changkang deuh deuh mah ila, kan hriat châk leh lairila cham nawn fo chu mahni ṭobul chhuikir a, zir chian te, mahni hnam nunphung leh zia-râng te chiang taka ḍap chhuah a, zir thar leh te a ni a. Hnamin hma a sawn nasat poh leh an hnam chanchin chhuikira hriat chian tumin an bei nasa tih kan hria. Chung hmasang nun te chuan kan hriat loh hlan hian min fan a, min hruai zel nghe nghe a ni. Asia khawmuala hmasawn chak ber dawttua sawi ṭhin South Korea ram chuan, an fate lo ṭhang lian zelin an pi leh pute khawsak hmang leh nun hlui te an theihnghilh mai ang tih hlauin, sawrkar meuhin "Folk Village" a din a. A thawktute pawhin an thawhna pindan hûn nena inmilin an inthuam zel nghe nghe a. Miin an hmu duh em em a, khawvel ram hrang hrang tlawha zin mite tlawh duh ber a ni. Mizoramah pawh hian ram pawn lam mite an lo zinin, kan zinga an hmuh chak ber chu kan in sang pui pui te, kan kawtthler lun lai te, kan zirna in ṭhate hi a ni lo, Mizo zia-râng leh hmanlai nunphung lang thei hmun leh Museum te a ni zawk. Chutianga hmasang zo nun leh zia-rângte hai lan a, hriat thuk deuh deuh kawngah chuan Zofate pawh kan ṭhangharh mek a, a lawmawm hle.

Chu *Zofate* ṭhanlhirh ṭan mekna kawnga hnam mamawh a lo phuhruk hlauh theih beiseiin he lehkhabu hi insit tak chungin kan rawn sual chhuak ve a. Kan ṭhian Dr. H. Lallungmuanan, "Hmanni chu mi pakhatin a hai che asin," min ti a. "Engtin maw?" tia ka han zawh nak chuan, "I hnung lam aṭangin, 'saw saw Pu K. Zawla em ni?' a ti che," tiin min fiam a. He fiamthuah hian thu tak a tel a. Hmasang Mizo awmdan tun hma deuha lo ziak ṭhin te chu kum 60 chung lam deuh vek, kum 70 chuang te an ni hlawm a. Keini ang kum 45 bawr velin kan han ziak ve hi chu a inhmeh lo deuh a ni mai thei. Eng pawh ni se, ram leh hnam tana mamawh em em thilah, kil khat aṭanga êng a lo pek ve theih chuan, mi min haina leh kan thawhrimnate chu hlepah kan chhiar thung dawn a ni.

Tin, ngaihdan khauh tak kan neih pakhat chu, Mizo History, Culture leh Tradition te hi hnam dangte ziak dan hi khawvelin min hriat dan tur a ni lo va. Keimahni kan inhriat dan, kan inhmuh dan leh kan insawi dan te hi khawvel min hriat dan tur a ni zawk, tih hi a ni. Chumi tihlawhtling tur chuan taimak erawh chu a ṭul nasa. Mahse kan bei tur a ni, kan thawk tur a ni, kan hah tur a ni, kan rim tur a ni, kan ti a ni. Heng *Mizo Nun Hlui* Part I & II te, *Hmasang Zonun*—a chuangte hi a theih ang anga Sap ṭawng dah dan kawng zawn mek a ni bawk.

A tawp berah chuan, ziaktu hmasa ten taima taka an lo thawh avangin râwn tur lehkhabu kan nei nual a, an chungah kan lawm hle a. A bik takin Art & Culture Directorate hnuaia Tribal Research Institute-in ka mamawh te phal taka min hawh theih avangin ka lawm em em a. Pu C. Zachhunga. Khumtung ziakte kan hmang ṭangkai hle a, dawhthei taka min hrilhtu ka mi râwnte chungah te nen lawmthu kan sawi a ni.

Dt. 16 November 1992. B. Lalthangliana

THU AWMTE

I. Lal leh a khua leh tui

MIZO hnahthlak chi peng hrang hrangte hian hmanlai aṭangin hruaitu an nei hlawm a. Mahse tun tumah hian a vaiin kan chhui sęng dawn lova, Mizo hnahthlak zingah a hlawm lian ber leh tlang thut tam ber Sailo lal leh a khua leh tui chungchang kan thlur ang a. Kawng leh lama thlir chuan, Mizo chi peng dang lal leh a khua leh tui te chanchin hi tlema dang hret hret awm bawk mah se, Sailo lal inrelbawl dan hian a tlangpuiin a hruai deuh vek a tih theih awm e.

Pi leh pute Lentlang leh Tiau inkara an chen lai, kum 1450-1700 (A.D) velah lal an nei tanin a lang a. An titi atanga lal hming kan hriat hmasak ber chu Zahmuaka a ni a, chu chu kum 1580-1600 (A.D.) hun vel a ni mai thei. Thlang an rawn tla zel a, kum 1700 (A.D.) velah chuan a tam berin Tiau an kanin a lang a. Tichuan tu mâ hnuaia kun lova anmahni liau liaua Mizote an inrelbawl hun chhung chu, Zahmuaka hun atanga British hovin Mizoram an thut hun thleng, kum 1580-1890 (A.D.) bawr vel, kum 300 chuang hretah lo dah ta ila. Tin, British Bawrhsap (Superintendent) hnuaia an lal hun kha kum 1890-1954 thleng, kum 60 chuang zet a awh leh bawk a. Heng hun chhunga lal leh a khua leh tui te inrelbawl dan te a tlangpui zawr zawrin kan thlir dawn a ni.

Mizo lalte inrelbawl dan kan hriat chian deuhna hmasa ber chu, Pu Kawlha hova Sailova thlah lal pasarih lai inchhungkhawmin, tuna Khawbung (S) leh Zawlsei ramah, kum 1740-1750 (A.D.) vela khawpui an din "Selesih Sangsarih" atang hian a ni a. He khawpui hian pawimawhna kawng hrang hrang a nei a. An huvang a nat em avangin khawchhak lama an leidoten an rawn beih ngam loh phah a. Mizorama lo awm hmasa hnam dang leh Mizo hnahthlak chi peng dangte pawhin an tawlh kian phah zel bawk a. Tun thlenga Mizo hnam dan kan tih tam tak hi Selesih Sangsarih awm laia Pu Kawlha hova an duanchhuah niin sawi a ni bawk. Tichuan Mizo lalten an khua leh tui an enkawl dan chuan hma a sawn zel a, mumal leh kalhmang fel tak neiin, a ram leh hnam nena inmil takin a lo zichhuak a. Mizo nun leh khawtlang pawhin laimu tha tak neiin a lo ding chhuak ta a ni.

A tlangpuiin Mizo khuaah chuan lal in chu a laiah a awm deuh zel a. Tualzawl zau deuh a nei a, chu chu 'lal mual' an ti a. Hla vak lovah Zawlbuk a awm a. Tiau an rawn kan hma chuan lal in hi khawtlangin an sak thu sawi a awm lo va. Tiau an kan hnuah, Lallula thlah te lalna Zoram hmar lamah chuan khawtlangin an sa thin a. Lal in chu a tlangpuiin hetiang deuh hi a ni a. A hmasa ber chu "Sumhmun" a ni a. A dawt chu "Vanlung" an ti a, bawihho chenna hmun zau tawk tak a ni a; chhungkaw cheng azirin pindan pahnih pathumte pawh a awm thei. A dawt leh chu dawvan an kaina, lal chhuatpui ber a ni a, tapchhak a awm nghal a, lal upate nen zu an inhona leh thu chhia thu tha an sawina leh rorelna (court) a ni a. A dawt leh a palina chu lal chhungkaw riahna pindan a ni a. A piahah chuan pangana "Bahzar" a awm leh a, chhiun lama an inkawmna leh aulate puan tahna hmun ber a ni.

Hetiang hian lal in chu zau leh sei pui a ni a, khaw-tlang sak awm reng a ni. In tin atanga pakhat zel chhuakin hnatlanga sak a ni thin. Hualtuah a awm laia Vuta in chu hlam za a tling an ti. Darlungah Lallula a khawsak laia a in pawh a lian tawk hle a ni ang:

Min chuan ve u Darlung kan awmkhua,
Laldang run in laiah a zam ruai e,
Ni tin tiandur a chiar nghian e,

tih hla te pawh kan hmu a ni.

Amaherawhchu Mizoram chhim lama khawsa Rolura thlah lalte in chu Mizorama British an lo luh thleng khan, vantlangin an sa ngai lova, ngamtlak deuhte sawmin an-mahniin an sa ve mai ṭhin.

Lal chu a khua leh tuiah chuan engkima engkim a ni a, indo thu te, lal dang nena inrem tura sa-ui tan chung-changah te, lo neih kawngah te, sakhaw thil leh kutni vangthlaah te chenin hotu ber a ni a. Mihring tih hlum leh nunna hum chungchang thlenga thu tawp neitu a ni.

Khawtlang a awpnaah lal chuan kut leh ke pawimawh tak tak a nei a. Chung zinga pawimawh ber pakhat chu "Lal upate" an ni. Lal chuan a duh duh a rorelpui turin a dah a, dan naranin a laina hnaite a ruat ber a, a zat bituk a awm lo va, lal thu thu a ni mai. Tuman an sawisel thiang lo va, an sawisel ngai reng reng lo. Chung lal upate chuan an finna te, an sum leh pai leh an theihna zawng zawngin lal rawng an bawl a, chuvangin "lal khawnbawl" emaw, "khawnbawl upa" ti te pawhin an ko ṭhin bawk. Ni tin deuh thaw lal inah an chuangkai a, zu an inbo thin a ni. An in pawh lal in atanga hla vak lo, lal mual kilia an sa a. Chuvangin "Mualkil upa" ti te pawhin an sawi a, "Mual eng hmu pha" ti te pawhin an lam bawk thin a ni.

Lal unau tlang chang ve lo te, lal vua leh vangte chu "Zalen" an ni a; lo duh an ṭhlang hmasa a, fathang erawh chu an chhung ve ngai lo. "Ramhual" te hi khawtlanga mi pawimawh tak an ni a. Mipuiin lo tur an en hmaa an duh lai lai lo thlang hmasa thei an ni a. Chutiang Ramhual ni tur chuan chhungkaw rual deuh leh buh leh bal thlo chhuak thei bikte lalin a thlang thin a. Amaherawhchu pawltlak veleh mi naran aia tam buh an chhung thung. Khaw ṭhen khatah chuan ramhualte hi lal upa an ni nghal ṭhin.

"Thirdeng" hi vantlang tana hna pawimawh tak thawktu, pi leh pu atanga hmanraw inrochung tawh, kut themthiam bikte chauh thawh theih a ni a, mi naran tan tlin rual a ni lo. Lalin a ruat thin a, lal nen an inkungkaih hle a, chuvangin "Lal thirdeng" ti tein an ko thin. A tlangpuiin khaw khatah thirdeng pakhat a awm deuh ber a, khaw lian deuhah chuan pakhat aia tam pawh an awm thei. Lal thirdeng chu lal leh upa rorelnaah an tel ve ṭhin.

"Tlangau" hna hi a hniam deuh na a, a tel lovin khawtlang a awm thei bik lova. Khuaa mite hriat tur lal thuchhuak te, Zawlbuk thuchhuak vantlang hriat tur chite puangtu ber a ni. Lalin a duh hun huna a tirh turin lal inah a kal fo thin. Tirhchhiah hna a thawh ber avangin miten an ngai hniam hle a, khawlaia a tlangau laite hi ṭhen khatin an au nawmnah fo va, "Tlaugau velhin lei a kuai lo" an ti hial.

"Sadawt" hi Mizo sakhaw thiltihna tinrenga puipa ber a ni a, tunlaia "Pastor" dinhmun ang deuh luahtu a ni. Khaw khata Mizo chi peng hrang hrang awm te chuan mahni huam Sadawt an nei hrang theuh a. Miin sakhua a biak dawn apiangin Sadawt a ruai thin a, puithiam hna a thawk thin a. Mizo chi peng zingah inhnaih zual an awm a, Sadawt an inhman ṭawm thei a, chungte chu "Dawi sa

kilza thei" an ti thin. Tin, lalin Sadawt a nei a. Sadawt zingah rau rau chuan a lian ber leh puipa bera ngaih a ni a, khawtlang huapa sakhaw thiltihna apiangah lal Sadawt hi an hmang zel thin a ni.

"Bawlpu" hi natna chungchanga an rawih thin a ni a, tunlaia "Doctor" hna ang deuh vuantu a ni. Damlo leh natna nei apiangin an ko va, a nin damlo mar chu a dek a, a chawh apiang chuan inthawi tur a ni. Natna azirin vawk emaw a chawh thin a. Inthawi nana tul chu an neih loh chuan lei mai tur a ni a, leina an neih loh pawhin an puk hram thin.

Bawlpu chuan thiam hla a nei a, a natna thawi tur azirin thiam hla hrang hrang a hmang thin a. An thiam hla chu an roh em em a, tumah an hrilh phal ngai lo. Bawlpu hna a thawk thei dawn tawh lova a inhriat hnuah chauh, a hna chhunzawm thei tur a ngaih laina hnenah thiam hlate chu a hrilh chhawng phal a ni. Mizo chi peng hrang hrang te chuan Bawlpu hi an intawm thei a, chuvangin khaw lian deuhah chuan Bawlpu pahnih pathum te pawh an awm thei.

Sadawt leh Bawlpu te hi a chang chuan "Puithiam" tiin an lam kawp mai thin a. Mahse an hming leh an hna kalhmang in ang lo te hi hriat hran a tha hle.

Mizo khuaah chuan mipuite chu a tlangpuiin "Lal" leh "hnawmchawm" tiin an sawi ber a. Lal chi ni lo zawng zawng kha hnawmchawm tih hian a huam vek a. Chung hnamchawm zinga hausa leh rethei deuh te chu "mitha" leh "mi rethei" tiin an sawi hrang leh nghe nghe.

"Val upa" hi kan sawi hmaih hauh loh tur a ni a. Mizo khawtlang nunhonaah khan an dinhmun luah hi a zau hle a, zah an hlawh a, an huvang pawh a lian a. Naupang leh tlangval thununtu ber an ni a. Amaherawh-

chu lalin a ruat an ni lova, mipui thlan a ni hek lo. Tu ma el phak lohva khawtlang tana an tlawmngaih leh inpek leh taimak bik avanga he dinhmuna chuangkai an ni zawk. Tlema upa deuh, tlangval ni kher lo te an ni ber. Lal leh upate rorelnaa lut pha si lo, khawtlang huap thil tam tak chin fel tur a awm a, tlangval zawng zawng chhuahkhawmna leh riahhona "Zawlbuk" ah an relho ber a. Chu chu Val upain a hruai a, thu tlukna pawh Val upa tawng hma chuan an siam ngai lo. An thurelte chu tihlawhtling tura bawhzuina tinrengah hruaitu a ni zel bawk.

Hengte hi hmasanga Zofate an khawsakhonaa lal kut leh ke pawimawhte chu an ni a. Hetiang hian rem takin an lo invuah ve a, Mizo khawtlang nun duhawm tak kha an lo siam a ni.

Mipuiin an chunga roreltu lal hnena an pek chhiah chi hrang hrang lo en leh ila. "Fathang" hi mipuiin lal hnena an pek theuh chhiah pawimawh ber pakhat a ni a. A lo chhuah dan pawh hetiang hian upaten an sawi thin. Kan pi leh pute Lentlang leh Tiau inkara an khawsak laiin, Khawrua leh Tlangkhuaa cheng Hnamte ho chu an lal Chhanpiala a thi a, Seipui khuaa awm te rawn angin parual tak Zahmuaka te chhung chu lal atan an sawm a. Zahmuaka chuan a duh meuh lo va. Mahse a nupui Lawileri chuan, "Keini chhung akar chuti taka min sawm chu kan kal ngei tur a ni," a ti a. Tichuan Zahmuaka te chhung chu Khawrua leh Tlangkhuaah an lal ta a. Zahmuaka chuan lal nih chu nuam a ti meuh lova, an khaw hluia kir leh a tum a. Mahse a khuain an chelh a, "Hlawh atan in, tinin buh kan pe ang che u," tiin an tiam a. Zahmuaka te chhung chu an awm nghet leh ta a. Heta tang hian lal hnena buh chhun "Fathang" hi a lo awm tan ta niin an sawi.

Hun lo kal zelah pawh "Fathang" hi mipuiin lal hnena an pek chhiah nghet a ni ta zel a. Tun hnuah phei chuan

khaw hrang hrang pek dan a in ang lova, chhung tlem deuh khua an awm a. Chuvangin British-in Mizoram an awp a, Bawrhsap N.E. Parry hun lai khan a hrut rual a, in tinin buh hum tin ruk (phur hnih) an chhung ta a ni.

Lalupate kha lo duhthlang hmasa an ni a, mi naran angin "Fathang" an chhung ve tho va. Amaherawhchu lal khua leh tuiah khan chhuanchham awmin, mei alh en mai tur an nih chuan, lalin an buh kha pachhiate tan an bel sak thin a. A neitu pawhin lawm takin a pe ve mai thin. Hetianga khawtlang indawm tawn nana Mizo lalte inhmakhua dan hi a tha hle a ni.

"Ramhual" te kha lo duhthlang hmasa an ni bawk a, mi naran aiin buh hi lal hnenah an chhung tam bik a, Ei leh bara lal innghahna ber pakhat an ni.

"Sachhiah" hi lal hnena pek ngei tur chhiah pawimawh tak a ni a. Mi tupawhin sa a kah emaw, a awh emaw chuan a dar pawh hlawk chu lal hnenah sachhiah atan pek ngei tur a ni a. Hei hian sakhi chin chung lam a huam a, sakuh erawh chuan sachhiah a kai pha lo. Satlaw chharin pek a ngai lo bawk.

Heng "Fathang" leh "Sachhiah" te hi a khua leh tuiten lal hnena an pek loh theih loh chhiahpui ber te chu a ni a. Chhiah tenau deuh leh a hna azira pek ngai dang a awm leh a, chungte chu hengte hi a ni a.

"Khuai chhiah" hi lal rorelna huam chhungah khamkhuai kai sela, mi malin emaw, a huhovin emaw an lakin, a kal zinga tel ve mi pakhat chan ang chu lal hnenah an pe ve thin a, chu chu "Khuai chhiah" an ti. Tin, khaw then khatah chuan sangha tlangvuak tumin, an sangha mante a inzat thei ang bera an insem tumin, a kal mi pakhat chan ang chu lal hnenah pek ve a ni thin bawk.

"Sekawt hawn man" a awm leh a. Pi pute hun lai kha chuan an hausakna hi siala teh a ni ber a. Miin a

sial khaw dang mite hnenah a hralh chuan, sial sa chu vantlangin an eipui pha ve dawn ta lova, chuvangin sial-in an ram a ei chhiat man ni awm takin, a leitu chuan sial man se neitu hnena a pek bak cheng hnih lal hnenah a pe thin a. Chu chu "Sekawt hawn man" an ti a ni.

"Lal in sak" hi "Ţha chhiah" anga sawi theih a ni ve awm e. Mizoram chhim lama lal Rolura thlahte khuaah a awm ve lo na a, hmar lama lal Lallula thlah khuaah te chuan in tin atanga pakhat zel thawk chhuakin lal in chu an sa ţhin a ni.

Heng khuaichhiah te, sangha tlangvuak tuma chan khat te, sekawt hawn man te, lal in saka tha sen ţhin te hi tih loh avang leichhawitir a nih thu sawi a awm lo na a, mi tinin lal hnena an tih ţhin a nih avangin chhiah tenau anga sawi theih ni vein a lang.

Tin, Thirdeng hnenah a chher hah man leh, lo nei hman lova thawh a ngaih avangin, a pûma kai zawngten kum tin pawltlakah buh hum hrai khat (tin khat leh a chanve vel) an pe ţhin a. A pûma kaiten sa an kah emaw, an awh emaw pawhin, a zang ruh eh phel, a nakruh pathum huam tẹl an pe ţhin a, "Thirdeng sa nâk" an ti a. Khaw ţhen-khatah chuan a zâng tihrawl, nguntâng chen an pe thung. "Ţlangau" hlawh atan buh hum, "Tlangau Fawng" (Fawng-kho) a awm tawka lian ruatin, kum tin khawntir a ni ve bawk.

Heng chhiah hrang hrangte hi a tirah chuan Mizote zingah a awmin a lang lova, "Fathang" lo chhuahna bul kan sawi tawh ang deuh khan mipui remtihnaa lo awm niin a rinawm a. A enga pawh chu ni se, khawvel chanchin kân chhiarin chhiah chawi chungchanga Mizoten lal hnena a pek hi a zangkhai pawl tak a ni a. Chuvangin Mizo lalte kha an khua leh tui te lakah an rit lo hle a tih theih awm e.

Thil sual titute hremna lam lo en leh ila. Hmasang Mizo khawtlangah chuan tualthah hi a vang em em a, a awm ngai meuh lo tih theih a ni a. Miin eng nge maw avangin tual lo that palh hlauh sela, a hremna chu thihna a ni. Lalin a hremna ni lovin, a thaha te chhung khan phuba an lak Mizo danin a phal tihna mai a ni a, hremna lian ber a ni. Kawng leh lama thlir chuan Mizo dan chuan phuba lak a khap lo a tih theih a. Amaherawhchu phuba laa an thah tur khan lal sutpui a vawn chuan khawih a thiang tawh lova, an beihzui chuan lal pawi khawih an ni thung. Lal sutpui vuantu erawh chu lal bawihah a lut kumkhua tihna a ni. Kum 1890-ah Bawrhsapin Mizoram a thut hnu kha chuan phuba lak ang chi reng reng kha chu a khap tlat a ni.

Leichawi theih zinga hremna lian ber pakhat chu se chawitir a ni a. Thil tihsual azirin lal leh upaten an rel a, lal sachhiah pe lo te, hmeichhe tih hmingchhiat man te, sawn mante hi a thu azirin sial emaw, tlai sial emaw chawit'rin an hrem thin. British-in Mizoram an ṭhut hnu khan sial chu cheng sawmli nen inhu tawka ngaiin an chawitir ṭhin a. Sial chu thubuaia thiamchang zawkin a tel ṭhin a. Chu baka salam an chawi tel chu lal leh upate ei tur a ni a, salam tih hian vawkpui a ni deuh ber.

Thubuai ṭhenkhatah chuan salam (cheng nga) chauh an chawitir a. Zu bel khat lek an chawitir te pawh a thubuai athuin a awm. A chang phei chuan an "Chal-rem" a, chumi awmzia chu a thiam zawk leh thiam lo zawk an awm chuang lo tihna a ni.

Lal leh upaten thubuai an rem hi tuma ngaihthlak phal a ni lo va, an fimkhur em em a ni. Nula leh tlangval inkar thubuai erawh chu a duh apiang ngaihthlak awih a ni thung a. An thubuai sawi inchhal vel chu lal in hnuai-ah te, kawmchhak leh kawmthlang lamah te an ngaithla ṭhuap ṭhin.

Hmasang Zo nunah chuan thubuai hlabuai neih avanga lal leh mpa khawm ching chu misual leh mi ṭha lo taka ngaih a ni a. Chuvangin lungawi loh deuhna neite pawhin thubuaia la lovin, mi tam tak chuan an tuar dai hram hram zawk ṭhin a. Thubuai neia leichawi phei chu thil zahthlak taka ngaih a ni.

Hetianga Mizo lalten thubuai hlabuaiah kalhmang fel tak neia an lo inrelbawl ve dan hi a chhinchhiah tlak hle a. An khua leh tui an vawn leh enkawl dan hi a ngaihnawm hle a ni.

Pi leh pute hun lai kha chuan inrun fo leh rawlrala inbei a, indo chamchi an nih avangin lal chuan a khua leh tui te tan tih tur pawimawh tak tak chi thum a nei a, chungte chu i lo en leh teh ang.

Pakhatnaah chuan, hmelma leh sakawlh laka a khua leh tui ven him (defence) a ni a An khua chu an hung vek a, khaw luhna kawng pawimawh bika tlangvalte ralven buk chu "Kulhbing" an ti a, ral hnai deuha an hriat chuan chhun zan zawmin tlangvalin an veng a. Mizo lal huaisen Nikuala chuan hetianga tlangval ral vengte hi zanlaiah te a kan ṭhin an ti. Amaherawhchu khua an hungna hi hmuh tur a awm tawh loh avangin lei rut chhun pawn emaw, lung emawa hung ni lovin, mau emaw, thing emawa hung a ni awm e.

Rikrum thila vawi leh khata an phek chet theih nan tlangval zawng zawng chu Zawlbukah an riak vek a, a hun laia an hmanraw neih ang ang chem, fei, thal leh silai chenin an fiahpui a, "Mipa leh Lawi chal chu inring renga awm tur a ni," tih chu an nuna thil ṭul tak a ni. A fel fal remruat thiam bik leh huaisente chu hotu an ni mai a. Chutiang mi chu khawtlangin an zah a, an ngaisang em em a ni.

Tun lai angin "Regular Army" an la awm ve loh avangin kum 15 leh kum 50 inkar vel chu ral kai thei vek tura ngaih an ni a. A khawtlangin an targrual ṭha em em a, chhungkaw lian tak ang deuh an ni a. Sa huai emaw, ral emaw a lo rik tawh chuan, tlangvalho han inralring vel chu khawichhunmu bu nghalpuiin a run a, an lo che dal ang mai hi an ni. Lal chu indonaah pawh an kal ve zel a, hruaitu a ni nghal a. Zoram chhim leh hmar an indo lai pawhin hmar chhak lal lian ber pakhat Vanhnuailiana meuh pawh a kal ve tih kan hria.

Hetiang dinhmuna an din avang hian mikawlh sakawlh lakah khawtlang chhan nana mahni nunna chân huam mi huaisen filawr, tlawmngai fawr bik te chu mipuiin an ngaisang em em a, an zah a, an chawimawi thin Chutiang sa leh ral hmaa zam ngai lo chu khua leh tuia an tam deuh deuh theih nan, Chawngchen ṭuma thingfar zanah sumdeng zu innaah lal leh upain chawimawi nan "NOPUI" an lo ngaihtuah chhuak thiam te kha, pi leh pute leh lalte kha an fingin an fakawm ngawt mai.

Pahnihnaah chuan, buh leh bala intodelh an tum leh a. Khaw dang hnena purchawk ngai hauh lova awm bakah, a theih phei chuan hnianghnar taka ei leh bar neih a, khaw dang kep thei hial nih an tum thin. Chutianga khawsak theih an tum avang chuan buh leh bal thlawhchhuah tamah nula leh tlangval leh mimir an inel a, zing khawvar felah an thawkchhuak a, thim rualin in an thleng leh chauh a, hritlang khawsik satliah mai mai te chu an palzut a, hna an thulh phah ngai lo. Chu chuan taimakna leh chhelna a hring a, thatchhiat tluka hmusit an nei lo.

Lal chu khawlaiah a leng a, tlangval nula rima leng mai mai a hmuh chuan, "E, tlangval, i hahchawl em ni? Hah te chu ni hnih khatah a dam leh mai ngai e, khaw thenawmte kep thei khawpa buh bal thlawhchhuah i tum

ang u," tiin an fuih sauh sauh a. Chuvangin hnathawh hun lai chuan thalaite khawlaia leng vak mai mai an awm ngai lo. Mizo lal ropui Lallula pawhin Thlanrawn rawt tuma a inbuatsaih ruk laiin hetiang deuh hian a khuate a fuih thin an ti.

Ramtuileilo te, bawrhsawm chhungkua te leh thawkmawh zual te chu an tanpui thung a. A tul phei chuan a khawtlangin an pui a, an khaichhuak hram thin. Amaherawhchu Mizo nun hluiah chuan mi puih bik nih chu pi pute tlawmngaihna danah chuan thil zahthlak takah an ngai a. Mahnia intodelh leh mi dang puih ngai lova din theih an tum hram hram thin. Chuvangin thawk thei lo leh thawkmawh chhungkaw zawn chhuah chu mi bengvarte tih tur a ni ve thung. Tichuan that leh that inlawm tawnin harsatna zawng zawngan lo suchhuakho thin a ni. Tampui mitthi pawh lo thleng se, tu mah an in ensan ngai reng reng lova, a theih ang angin a nei ta an inbau tawn a, an indawmzui a, a thlum a al an eiza dial dial a, "Dam leh tlang khatah, thih leh ruam khatah" tih chu hmasang Zo nun laipui a ni.

Pathumnaah chuan, sa leh ral laka khawtlang a thlamuan a, buh leh bala an intodelh tawh bawk chuan, lal tih tur dang pawimawh tak chu a khua leh tui te inngeih taka awmho va, hlim taka chenzatir dial dial a ni a, chu chu lalte hawihhawmna a ni. Lungrual tak leh inngeih taka khawsakhotir thei tur chuan, thubuai hlabuai lo awm chang pawha hleih nei hauh lo leh a lai thei ang bera rorel a tul a. A tu a mah rilru na lutuk lo turin lal chuan a khua leh tui te siam a tum hram thin.

Rorelna atan Dan fel takin an nei a, chungte chu tun lai angin a bua ziak a ni ve lo na a, an thinlungah a chiang a, an rilruah a fiah tha em em a. Mi an inhre chiang a, zan lama nula zen ru emaw, rukru emaw te chu

a tuk zingah lal leh upate hnena a thleng hman a, fel takin an lo chingfel thuai thei thin a ni.

Mizoten keimahni nun nena inhmeh tawk Dan kan lo neih ve biaite hi kum hnih khata mifingin an siamchhuah ngawt a ni lova, kan hnam nunin a tawngphak chin, kan exprience ang zela kum tam taka rawn inherchhuak. Selesih Sangsarih awm laia kalhmang inang deuha Pu Kawlha hova an duan, zawi zawia lo changtlung chho zel a ni a. Kum 300 lai lungrual tak leh inngheng tawnin an lo khawsa ho va, khawtlang mamawh chu lal tana tha a ni a, lal tana tha chu mipui tana tha a ni. Tu man hming chhiat leh mi hmusit bik nih an duh lova, that leh that inlawm tawnin, nunphung tha tak, khawvel hnam fing zawkte awh khawp an lo chherchhuak a ni

Chu Mizo Hnam Dan (Customary Law) tha leh mawi tak, kum 300 chuang lai an nunin a tawng phak ang leh ang experience ang zela rawn inher chhuak chu Mizoram Bawrhsap N E. Perry (1924-1928) chuan kum 1927 khan Mizo lal 56 lai rawnin a la khawm a, kum 1928 khan *Mizo Dan* vuahin a buin a chhuah ta nghe nghe a. Hei hi mi tam tak sawi angin Perry Sap hian Mizo Hnam Dan a siam a ni hauh lo. Mizo lal 56 lai rawnin kum tam tak an lo hman Dante chu a zawt a, a chhinchhiah a, chu chu hlawm khawmin a buin a chhuah mai a ni zawk. Kum rei lote Mizorama awm ve Bawrhsap hian Mizo Dan (Customary Law) hi han siam ziazang a ni lo!

Chhinchhiah tlak tak chu, Zawlbuk atanga tlangval rualin Val upa hova an rel, khawtlang tana mi hnawksak leh sual falte hremna "Tlangchil" leh "Tlangsawi" an lo nei hi a ni a. He thil pahnih hi upate pawhin an sawi pawlh fo va, mahse a awmzia hrang deuh hleka sawi theih dan a awm a, i lo sawi hrang dawn teh ang.

"Tlangchil" tur hian Zawlbukah Val upa hova rel a ni ber a. An tih chhan chu, nula thenkhat tlangvalin-an va rim a, nula nu leh pa chuan an lo be tha duh lo emaw, chaltlai leh mawi lo deuh takin emaw an lo chhang thin a. Chu chuan tlangvalte lung a tiawi lova. A tih loh leh, nula khan amah rawn rimtu tlangvalte a be tha duh lo emaw, a mutsan hial emaw avangin tlangval rual lung a awi thei lo va. Tichuan tlangval lungawi lo chuan Zawlbukah an thlen a, Val upa hovin an ngaihtuah ta a. Ngun taka an ngaihtuah hnu a, hrem tlak ngei nia an hriat chuan chu nula chu hrem turin tlangval rual chu Zawlbuk atangin an thawkchhuak ta thin a.

An hrem tur nula in an va thlen chuan, an kaiţen zawng zawng an phehdarhsak vek emaw, an in bang chhak loh thlang tlawh thlaksak vek hial emawin an va hrem a Nula nu leh pate chuan an lo haw ngam reng reng lova, ngaihdam dilin thupha an lo chawi hial zawk thin. Tin, lalin a haidersak a, mikawlh sakawlh awm ni khuaah khawtlang tan tlangval rual chu an la tangkai leh em em dawn tih a hre reng a, chuvangin a ţan ru tlat zawk thin a ni.

"Tlangsawi" hi chu khawtlang tana mi hnawksak leh chimawm, a tihsual man fak hleih theih si loh, rinhleih kai te hremna a ni thung a. Chutiang mi chu tlangval rualin an man a, a titu ber hriat hauh lohin a falin an sawisa hrep thin a. Lalin tlangvalte a tan ruk tlat avangin thubuaia lak chi a ai chuang lo.

Heţianga "Tlangsawi" emaw, "Tlangchil" emaw hlawh chhungkuate chu hmasang Zo nunah chuan thil zahtlak tawp khawkah an ngai a, khaw dangah an pem phah hial ţhin a ni.

Mizo lalte chuan heţiang hian an khua leh tui te an lo kilkawi a. Pa berin chhungkaw ţhatna tura engkim a

rel ang leh, arpuiin a notête a awpkhawm ang deuhin a lo hruai a tih theih a. Mizoram pawh hi neitu tak tak dinhmuna dingin, "Kan ram, kan tu leh fate thlenga kan rochun tur," tiin an lo keipui sa hauh tlat a Mizo hnahthlak dangten an rawn luah ve mai loh nan an dang a, huam dangin an rawn chim buai ve mai loh nan an hum tlat bawk a ni.

Mizoram hmar lama ṭhu Lallula thlahte chuan Ṭiau chhak aṭanga thlang rawn tla ve zel tur vengin chhak nawr leh turte an lo inruat a. Lalsavunga leh a fapa Vanhnuailiana ten hmarchhak lam an nawr a, khawchhak lam an nek a, tuna Manipur ram lo ni ta Churachanpur hmar lam daih "Tuibangpui" (Loktak dil an tih tak) kam thlang lama awm Moirang thlengin an rammu a, bawkte pawh an lo khawh a. Tin, Rolura thlahte chuan Mizoram chhim lam aṭangin, thlang rawn tlak tum tlangmi ṭhenkhatte an lo dang tlat a, chhim lam pumpui hi kan ram a ni, an ti a. Manga thlah Sukpuilala te, Bengkhuaia te chuan Silchar phaiah British hovin thingpui huan an siam te chu an duh lova, "Kan sai ram chhuahna in tiphul, kan ramah thingpui huan in siam," tiin an lo zu bei rap rap a. Bengkhuaia phei chuan thingpui huan sap James Winchester an zu that a, Meiteinu laka a hrin, a fanu naupang "Zoluti" (Mary Winchester) pawh ni 23 January 1871-ah an man ngat tih kan hmu a ni.

Hetiang khawp hian Mizo lal leh an khua leh tuite chuan Mizoram hi an humhalh a, an veng a, hnam dang lak aṭangin lu chhum ban chhum huemin an lo hum tlat ngam a ni. Tichuan hnam angin an lo ding chhuak a, an lo 'survive' avangin vawiin thleng hian "Mizoram" tih tur kan lo nei thei a ni. Chutianga nungkhawchhuak thei tura an hmanraw ṭha ber chu huaisenna te, taihmakna te, chhelna te leh tlawmngaihna te a ni a. Tumah khawlaia

leng leh vak mai mai thei an ni lova, nun pawlawh taka nung thei leh nung hman an awm lo.

Tuma kuthnuaiah mah kun lova, tu rorelna hnuaiah mah intulut lova kum 300 lai anmahnia an inrelbawl lai khan. Mizoram hi an hum thei chauh a ni lova, Mizo nun ziding ṭha tak an lo chher chhuak thei hi a ropui takmeuh a. Chu chu Mizo nun peng tinreng leh an hna thawhna thlur tinah a lang a, an zepui leh thlekhmang a ni zui ta zel nghe nghe. Chumi hailan chu he lehkhabu ziak chhan leh tarlan tum ber a ni. Mizo ze dik tak leh nun ziding kha zawng a mawi a, a ṭangkai a, an zinga awm a hahdam a, a thlamuanthlak a ni. Tlawmngaihna, huaisenna, taimakna, khawtlang tana inpek leh inpumkhatna chu Mizo zia a ni'a, an uanna chu inngaihtlawm a ni thung.

Mizoram Bawrh Macdonald (1943-47) chuan, "In dante hi hnam dangte thlirin ṭha famkim mah suh sela, in hnam-in rei tak in lo hman tawh, nangmahni rem thlapa lo in-herchhuak a ni a, theihtawpa venhim in tum hi a pawi-mawh a ni. A ṭha lo lai ni awma in hriatte pawh hi han thlak ta ula, In hnam dan ṭha eng emaw lai tihchhuah a lo nei thei reng mai a ni," a ti e an ti a. Bawrhsap vek McCall (1931-1943, a karah hian mi dang thla 10 an thu) pawh khan Mizo hnam dante hi ṭha a ti em em a, "He-tiang khawpa nun ṭha leh ropui hetiang hnam mawlin an rawn pu chhuak thei hi, an hmanlai nun hun eng nge maw ti lai vel khan hnam ropui zawk China ang zingah an awm tawh a ni ang e," a ti hial e an ti bawk,

Hetianga kum 300 lai Mizo lalten an khua leh tui te an vawn a, nunphung ziding ṭha tak an chherchhuah tak hian, lal ṭhenkhatte chu hnamchawm laka an lo lal ta hle tih he naupang tualchai hla aṭang hian kan hre thei a:

Ngur kan lal lai,
Sailo ngurpui kan lal lai,

Kan thle lek lek kan thlunglu,
Kan vai riai riai kan chawnban,
Kan per chhek chhek kan pheikhawng,
Khawng lehzual."

tih hi. "Ni leh thla kara leng" tih te, "Sailo ni chuang kal" tih te leh, "Sailo lungphun anga nghet" tih tawngkauchheh te pawh a lo chhuak ta reng a ni.

Mizo lalte chu rorel thiamin, an khua leh tuite nen rem takin lal tam tak awm mah se, lal thenkhat mahni khua leh tuite tana rawng lutuk an lo awm ta zauh zauh a. British lo luh 1890 hma lawk te kha chuan, an khuaa mi hausa deuh te sum it vanga an sualna zawn a, sual vak lote pawh suala puh a, an neih zawng zawng chhuhsak mai (chu chu 'ram' an ti a) te, hnamchawm vawk talhsak mai mai te, michhe thi leh bengbeh hlehsak mai mai chingte an lo awm ta a. Rev. Liangkhaia phei chuan, "Mi kephaha fei chhun bur duh mai mai pawh an bo lo," a ti hial. Chu boruak chu he naupang infiam hla hian a hril chiang ang reng hle awm e:

Bingte, sai rawka,
Sai rawka le, chang pana le,
Piring parang kai kum dit diet,
Tuana tuana ka se hawl rawh,
Hawl kim rawh;
Dim diam takai, dim diam takai,
Hre thei rawh."

He hla awmzia tlangpui chu, "Bingte, mirawk thin Sailo an lo kal dawn e," tiin an hrilh a. Bingtei chuan, "Ka bungruate chu piringite an bi ru thin angin ka dah fel dim diam tawh, ka sial te pawh zawng mah sela, ka thukru fel diam tawh e," tia a chhanna niin an sawi.

Tichuan Mizo chanchin (history)-a thil thleng danglam tak, a hmasa ber leh a tawpna ni nghat "Lal sawi" a lo chhuak ta a. Chhak leh Thlang indo (1877-1888) rch hlim hlawla thil thleng a ni a. Vuta thlahte khua, Mizoram chhim chhaka thleng a ni nghe nghe.

Vanphunga khua Hmawngkawnah a intan a. Lal laka lungawi lo mipui chuan lal leh a lam tang upate chu an man khawm a, thingthu nung an kentir a, an bulah chuan tuikuangah tui an bun khat a. An thingthu nung ken chu tuikuangah chuan an hawlh luhtir a, "He thinghtu nung tuia chiah mih ang hian ka lalna hi mit rawh se," tiin an chhamtir a. Chutiang bawk chuan a lamtang upate pawh chu an tihtir a, "Lal lama ka tan leh chuan hetiang hian ka mit ang," tiin an chhamtir ve leh a, He lal sawi hi a darhzau hman hle a, Vuta thlahte lalna Mizoram chhim chhak lamah chuan lal tam tak lalna an chawlhtir a ni.

Hmawngkawn lal Vanphunga hlauthawng chuan Suakpuilala thlah Lungtian lal Lianphunga a zu pan a. "Ka khuate hi i duh duh han ram rawh," a zu ti a. Lianphunga chuan Lalhluma a hruai a, Hmawngkawn khaw pan chuan hlau hlek lovin an chho va. Hmawngkawn mipui chu silai nen an lo inring a, mau an lo kham a, "Hemi in rawn pelh vaih chuan kan kap ang che u," an lo ti a. Chutah a hming chhal meuhin, "Keimah Lalhluma, Lalfula fupa, sarthi rual ka ni lo ve." ti chungin, mau kham chu a han kan zawk mai a. Mipui zinga silai lo hmetper ngam awm chhun Luahmanga silai lah chu a tlawlh hlauh mai si a. Chu veleh, "Lal lam ka pawm leh ta e, ka mei thawlh mih a nung leh e," an ti ta chiai mai a. Mi dang lah chuan an silai an hmetper ngam ve si lo va. Lalhluma chuan mipui pungkhawm chu a umdarh ta vek a. Lianphunga chuan a duh duh a ram ta aghauh nghauh mai a ni an ti. Chuta tang chuan lal sualte pawh lal tha zarah an lal leh ta a.

He "Lal sawi" hian "French Revolution" leh Russia rama "October Revolution" kum 1917-a thleng ang khawpin khawvel a nghawr ve lo na a, Mizo chanchina kan sawi hmaih ngai hauh loh tur thil thleng pawimawh tak a tling ve a. Nun mawl leh ngil taka khawsa, lehkha them pawh la nei lo kan pi leh putc khan rorelna dik lo an huatzia min hriattir a, dik lo taka titute chu an dodal ngam a ni tih ṭhangtharte min hrilh kumkhua dawn a ni.

Hetianga Mizo lal thenkhat tlem deuhte chu sawi ngaiin lo awm ve hial mah se, lal tam berte kha chu rorel thiam, mahni khua leh tuite ngainat hlawh tak, an hnena mipui chhiah pek pawh rit lutuk lo tura siam an ni a. An hnuaiah mikawlh sa kawlh lakah khawtlang a him a, ei leh bar an intodelh vek a. Mizoram hi an din a, hnam dang lakah an veng him a, an ram chin nia an hriat chu lu chhum ban chhum huamin an hauh ngam a. Vawiin thlenga thangtharten "Mizoram" kan tih tur hi an lo din a ni. Chu chang a ni nem, an lal hun chhung kum 300 dawn laiah khan Mizo nun ṭha ziding zawng zawng tih theih hi a rawn inher chhuak a, aia upa zahna te, ṭhen leh rual inzah tawnna te, khawtlang tana nun tumna rilru te, taihmakna te, rinawmna te, chhelna te, huaisenna te leh tlawmngaihna zawng zawngte leh Mizo nunphung ropui, an nun tuikeplung ṭha zawng zawng kha an chherchhuak a, a lo ding ta a ni kan ti thei ang. Kan hla phuah thiam Rokungan :

Kan pi kan pu mi huaite,
Dan tha kha mawi kan ti;
Thian chhan thih an ngam fo thin,
An hming a thang bawk si,

a lo ti hi a dikin a pawmawm em em a ni.

Kum 1890-ah British hovin Mizoram an la fel a, Aizawlah Bawrhsap (Superintendent) dahin an thut nghet

Tichuan-tha thar hrang hrang a rawn lut ta a. Chung chuan leh Mizo khawtlang nun a rawn khawih dan tlangpui a lo thlir leh teh ang.

Mizo lalte chu an dinhmun ngaihna dah zui zel a, an khua leh tuite laka chhiah hrang hrang an lakte pawh an dawn zel phalsak an ni a. Mahse rorelna leh thuneihna tak tak chu Bawrhsap kutah a awm ta thung a ni. Ani lah chu Mizo' mipuite hamthatna leh hmasawnna tur lam aiin, British Empire ropuina tur zawnga thawh leh insawhnghet tur lama a mawhphurhna chu a ngai pawimawh lo thei lo a. Tichuan Mizo lal leh mipui nihphung chu a lo danglam ta htet hret a ni.

Tun hma chuan Mizo lalte chuan an lalna kha an fapa tlum ber kutah an hlan chhawng thin a. British-ho erawh chu an fapa upa berin pa ro a khawm thin dungzuiin, Mizo lalte rokhawm dan pawh an tidanglam hlek a. An lalna leh tlang chu an fapa upa ber an chantir a, an in leh lo, sum leh pai leh ro dang zawng zawng erawh chu fapa tlum ber an khawmtir thung a. Tin, ram ruak a awm chuan lal fapate zinga mi kha lalna pein an thuttir ta zel a. Lalin lal a hring a, tlangin tlang a hring ve si lova. Tichuan kum 1890 vela Mizo lal 60 emaw chauh awm thin kha, kum 1950 velah chuan lal 350 lai an awm ta a ni. Hetianga lal tam deuh siama tlang an thensawm hi, awp a awlsamin an laka an hel ngam loh dan kawng Bawrhsap hian fing takin a zawng niin a lang.

British-in Mizoram a awp hun chhung hian, sawrkar hnathawk zin veivakte thawmhnaw phur turin "Kuli" an phut lui thin a. A hautak em em a, mipui tan phurrit a tling a. Kuli hna chu lal upa te, zalen te, lal sadawt te, bawlpu te, khawchhiar te, thirdeng te leh tlangau te an awl a. Chung dinhmun chu lalin a duh duh a ruat theih te an ni a. Chuvangin Kuli awl duh ngawt avangin lal

tlawn a, heng dinhmuna awm ve te mi tam takin an lo thlahlel ta a. Kum 1890 hma lama vantlang hnuai lam deuh chauhin an thawh tura ngaih "Tlangau" takngial pawh an lo inchuh thei ta hial mai.

Tun hma angin indo a awm tawh lo va, rawlhala inbeih a bo bawk a. Inven himna lam zawng zawng sawrkarin a thawk vek a Sa kawlh hlauh tur a tlem tial tial bawk si. Rikrum thila phek chetna tur zawng zawng a bo tial tial bawk nen, Mizo khawtlang khaidingtu Zawlbuk meuh pawhin awmzia a nei ta lo. Lalte lah chuan anmahni ruat leh ban thei Bawrhsap tih lungawi an tum ber a, an khua leh tui laka an mawhphurhna an ngaihsak nep deuh tlat a. Tichuan mipuiin lal an tlawn a, lalin Bawrhsap tih lawm a tum ber a. Khawtlang inpumkhatna leh inunauna, hlim tlang taka nunho dial dialna boruak tha chu a bo ta tial tial mai a ni.

Chumi rual chuan sumdawnna te, lehkha thiamna te, sawrkar hna te leh sakhaw thar Kristianna a lo lut a. Hengte hi thil tha tak tak vek an ni a, a tel lo chuan hmasawnna a awm thei lo reng reng. Khawvela sakhaw tha bera ngaih theih Kristianna hian a thurinah chuan pi leh pute zirtirna kha a thuin a khum hle na a, a nuna nunpui ralah chuan pi leh pute puithuna leh serh leh sang kha thangtharte zingah chuan a phak tlat lo! Heng thil thar lo lut leh hun inher velah hian, Mizote chuan kan incheina leh inthununna mawi tha zawng zawng chenin kan ngaihnep phah a ni. Rawngbawltu hmasate zinga langsar tak Pastor Challiana (1890-1969) meuh pawh khan, "Kan tun lai nun sahawk lutuk ai hi chuan, pi leh pute puithuna leh serh leh sangah khan lut leh ila, kan that phah zawk ka ring," a ti hial e an ti.

Hengte hi a chhan pakhat nia lang chu, tih dan thar leh nun dan thar lo thlengte hi kan nun hlui tha nen kan

hmetrem thiam lova, hmchrem tum nachang kan hre hek lo! Nun tharah chuan muangchang leh rilru fim taka ngaihtuah a, kan hnam tana tha tur fing taka en rana bu khuar tum lovin, a tlukin kan tlu lut a. Chuvangin keimahni dinhmun lam a phet a. Kan nun inher vel leh kan khawtlang suk ruala kalpui kan tum loh leh, kan thiam loh avangin, thil tha kha min hai pherh zawngin kan la lut a. Chu chuan kan khawtlang nun a tha lo zawngin a tichc a, kan lungrualna chenin a sawi nghing ta a ni. Chuvangin in leh loah te, zirna lamah te, hausakna kawngah te hma kan sawn ve hle hnu pawh hian kan nun lam chu a thawleng a, belhchian a dawl lo va, nun puarpawleng lamah kan awn ta tlûn a tih theih awm e.

Tichuan tu ma dipdal loh leh nekchep hauh loh "Independent sawrkar anga kum 300 dawn lai (1580-1890) lo ding tawhin a zikchhuahpui Mizo khawtlang awmdan leh nunphung thar tinreng chu, kum 60 chuang emaw chauh Bawrhsap hnuaia Mizo lalten ro an rel lai (1890-1954) khan a lo danglam ta viau mai a ni. Mizo lalte thuneihna leh dinhmun a hniam zel ang bawkin kan nun leh khawtlang inhruaina, kum 1890 hma lama lal hnuaia intel ruh thin kha a lo inphelh ta zel a. Kan chunga thil thleng reng reng chu a tobul tak ram dang mite kuta mi a nih avangin kan nun inphelh pawh chu keimahni thua inphe'h a ni lova, kan duhzawng leh kan tana tha tur zawnga inphelh a ni hek lo. Tu mah khalh ngiltu an awm chuang bawk si lo! Chuvangin hmasang zonun lunghlu, aia upa zahna te, mimal inzah tawnna te, taimakna te, rinawmna te, huaisenna te, khawtlang tana nun tumna te leh tlawmngaihna chu zawi zawiin a lo thamral tan ta niin a lang.

Hmanlai Mizo Lal

References :

1. Pu R. Vanlawma : "Mizo lalte leh an khua leh tui," *Mizo Zia-rang*, J.K. Press, Aizawl, 1975

2. Pu B. Lalthangliana : *Mizo lal ropuite*, Vol. I, M.C. Lalrinthanga, RTM Press, 1989

3. Zikpuii Pa : "Tuna kum za chhung Mizo fate (1872-1972), *Chhawkhlei*, Synod Press, Aizawl, 1988

4. Rev. Liangkhaia : *Mizo History*, Nazareth Press, Aizawl, 1988 (4th Edition)

5. *Mizo lalte khua leh tui awp dan tlangpui*, Mizo Chief Council, Aizawl, Venus Press, 1932

6. Pu B. Lalthangliana : *History of Mizo in Burma*, Aizawl, Nazareth Press, 1978

II. Lo neih dan

KAN hriat theih hun hmanlai ber atangin Mizote hi thing-tlang Lo neiha eizawng an ni a. A tam ber chuan tunlai thleng hian ei zawn nan hman a la ni a. Chuvangin Zo nun pum hi lo nen a inzawm nghet em em a ni. Chu chu tunah hian kan zir dawn a. Saphovin an rawn awp 1890 hma, mahnia ro an inrel laia an tihdan kan thlur ber ang a, a ṭhente phei chu a hmanlai deuh ruih dawn a ni.

1. Ram tuk rel leh Lo en

An ram neih chhunga buh bal hlawk theihna tur, sava laka him tura an rin tlan ber tur ram an sawiho va. An tana remchang ber tura an ngaih, khawtlang neih tham ngei tur ram a nih a ṭul a. Lal leh upate chuan Pasalṭha leh ramvachal te pawh an rawn ṭhin a. Ram leng rei tawh, ram ṭha an nih leh nih loh te, buh ṭhat duhna ram a nih leh nih loh te ngun takin an ngaihtuah hmasa te te ṭhin a.

Ngambawm a lo par a, a zu dawt sava an chiar nak nak tawh chuan Lo en hunah an ngai a. A tlangpui chuan ram tuk rel hun hi January thla tawp lam emaw, February thla bul lam emaw a ni ber. Amaherawhchu upa ṭawngfungah, "Ramtuk relho awmtual mei aiin siruk an men tla ṭhak ṭhak ṭhin," an lo ti ve a. Chumi hun chu February thla tawp lam a ni si a. Chuvangin loh theih loh avanga tlai kum te pawh a awm ṭhin niin a lang.

Hmanlaia an lo en dan tlangpui chu, lal unau, tlang chang ve lovin an duhlai ber an thlang phawt a. Lal khua leh tuia neitu chan chang pha, rorelnaa puitu lal upaten an han thlang leh a. Chumi hnuah khaw chhunga chhuan-chham an awm palha lalin a buh a hawlh bunsak ngam tur, khuaṭ chhia leh khual ṭha thleng thei tur, lal tana mi ṭangkai, thawk thei leh mi hung chhungten an thlang ve leh a. Heng zawng zawng hnuah hian mipui vantlangin lo an en ve chauh thin.

Lo en tur ni chu Tlangauvin mi zawng zawng hriat turin a au va. A tlangpuia an dan neih chu hetiang hi a ni.

(a) A lo thlan tur chu a thleng hmasa tur a ni.
(b) Kum upa zawk an zahder tur a ni.
(c) A vauchherah a lal deuh tur a ni.
d) A sa thang kamna mualah a lal deuh tur a ni.

Lo en tura ruat Tlangau puan tawh niah chuan a khuain an thawk chhuak ta a. An lo hualah chuan thing te an thlak a, hnim leh maute an sam a, perh an zep a, thing lian deuhte chu a pil an thel a, hnuhma an neih ṭhin a. Kawrte a awm chuan an inri nan an hmang hram a, "Khuavang ri kham sa an pel ngai lo," an ti ṭhin. Mi dangte pawhin hetianga hnuhma lo neih tawhna hmun chu an chuhbuai ngai reng reng lo.

Mi pahnih pathumin an ram duhlai thuhmunin thleng rual sela, an zinga upa ber chuan, "Ka upa sa kah ang e, tlawmngaiin ram dang zawng leh mai teh u." a tih chuan an kian ṭhin a. A chang chuan anmahni ho chuan an inrem theih loh avanga lal in thleng hial te pawh an awm ve ṭhin a. Chung hunah chuan a hmaa kan tarlan tak dan ang deuhs an hman chi li hmang khan lal leh upate chuan fimkhur takin rem an tum a. Naupang zawkin a ken theih loh chuan a hmun thleng hmasa zawk an zawng leh a. Tin, kum hmasaa an lo neih ṭum khan tlawmngaih chhuahin

hmun hla zawk, dai deng loah pawm sela, an ṭheh leh ramah chuan lo ṭha, a thlawhhma dep ram a nih chuan an dah lal a, chu chu "Vauchher ram" an tih chu a ni.

Miin ramhnuaiah sa thang a kam a, a sa awh dar chu lal sachhiahah a pek thin avangin, thangkamtu chu "Lal chawhmeh zawngtu," "Lal bai bel" an ti a. Chuvangin lal chuan a duhsak ngei a. Chutianga a thang kamna mual ngei a nih chuan an lo inchuh chu an chantir nge nge thin a, hei hi "Sa thang kamna mual" an tih chu a ni.

Ram en nia zanriah ei khama Zawlbuka chhuakho titi chu a ngaihnawm hle a Ṭhangtharte tan chuan hriatthiam har fe fe leh, zahmawh an sawi ta emaw tih a awl hle. Hetiang deuh hian an sawi thin a. "Hrangi pa, kan inri-na tur khu Thingse kungpui mualah khuan, ka sirah lo thlangthla la. Zihnghal bul zawlah khuan ka lo tawm ang a, nang hmun rem deuhah khuan lo tlu phei la. Tichuan i mawngah keiin ka lo dawm zel ang a. Khiangpui mualah khuan i tawm chho ve deuh ang a, a zawl nuam deuh chinah khuan kan insiamrem thei ang chu ka ti deuh a.. " ti te leh, chi dang dangin an titi mur mur a, mahni ri turte nen sawiho thin a ni.

Amaherawhchu an ram ṭhehah chuan tun hmaa an lo hlui chiah kha chu an nei nawn duh ngai lova. A chhan chu, "Ka ar bo a lo hawng leh ta a, an talh duh," tiin an ngai a ni.

An lo en theuhah chuan mahni phu tawk theuh chauh ri sat turin Tlangau an autir a. Tichuan an lo en tawhah khan ri insah fel turin an chhuak leh dum dum thin a. A tlangpuiin lo an pawm dan, an thlawh zawh tawk awma an ngaih chu hetiang deuh hi a ni a.

Buh phur za mua an ngaih chu Dawrawm khat hmun a ni a, pahmei lo tawkah an ngai a. Thawktu pathum awm

huan dawrawn hnih hmun an duh a, Tuhazawn thar theihnaah an ngai. Thawktu pali panga awm chuan dawrawn li hmun an duhtawk a, Kakzawn atanga Hreihazawn neih theihna a tling a. Chhungrual ramṭang paruk emaw, pasarih emaw awm te chuan dawrawn nga atanga pasarih thleng tuh theihna an duhtawk a, chu chu Hreihazawn atanga Silai zawn leh Mautlawnzawn thlenga thar theihnaah an ngai. Thlawhhma neih kawngah hian upate chuan thu an khuh em em a, lo an en haw te hian, "Kangfim a ni a, lei a rem lo, thing kih tur a tam a, mi lo aia chhia a ni," tiin an sawi thin.

2. Lo vah

Phunchawng te, pâng te, farṭuah te a lo par a, chu chu pi pute huna Lo vah hun hriatna pawimawh tak a ni a. A tlangpui chuan January thla tawp lam aṭanga March thla bul lam thlengin an vat ṭhin a Hna hahthlak leh inhliam hlauhawm, sarthih palh mai pawh awl a ni a. Chuvangin upate chuan, "Mipa lo vat leh hmeichhe nauvei chu hlang chunga chuang ang kan ni," an lo ti ṭhin reng a.

Lo chu a mawng lam atangin an vat tan a. Mau hmun a nih chuan mau chu a bulah ngei sah chhum vek an tum a. Thing lo awm ve te pawh an kit zel a. Thing hmun a nih chuan kih theih ang ang chu an kit vek a. Thing lian kih har deuh te chu a ṭang an thlak kawlh vek thung a. Chutiang thing lian, a ril nei chi chu kit kher lovin a pang chu a ril chin thleng ngei turin an rek vet a, a thi ve mai ṭhin. Eng hmun pawh ni se, zungchal tiat lek lek leh a aia tê te pawh sah thluk kim vek tur a ni a. Hrui zâm chenin an sat chhum vek a, leia inphum a zungte chena pawh chhuah vek chu lo vah dan thaa ngaih a ni. Thil ṭo te tak tê tê chu "Perhtê" an ti a, ngun takin an fik vek thin. A chhan chu an fik vek loh chuan lo a kang

ṭha duh lova, chu bakah rah palha inhliam theih a nih ṭvang a ni.

Ram hla deuha lo neitu chuan ramriakin lo an vat ṭhin a. Buk khatah a huhovin an riak a, mi 20 atanga 30 lai te pawh an riakho thin a. Lo vaha ramriah hi tleirawlte tan tlawmngaih te, taimak te leh hawihhawm te zirna tha tak a tling. Buka ei rawngbawl hna zawng zawng chu an tih tura ngaih a ni a. Ramriakho chu chhungkaw lian tak ang an ni deuh ber a, an neih ang ang an eiho dial dial a. An zingah inhliam awm palhin in lama haw lo ngai ta sela, a lo vah lai chu ngaihtuah a ngai hauh lova, buk khata a riahpuiten an rawn vah zawhsak mai a Tin, lo vat zo hnuhnung deuh te pawh an vah zawhpui zel bawk thin. An tha chu rulh leh a ngai hauh lo. Tichuan an vaia an vah zawh kim vek hnuah a rualin in lamah an haw dial dial thin a. Mizo nun mawi tak a tling.

Lo vahah hian ṭhian inkawmngaihte chu an inlawm ve thin a. Thing ler lawn thei leh thing thlak huai te pawh an inlawm chhuak bawk thin a ni.

Lo vah hna hi a hahthlak em avang leh, inhliam a hlauhawm em avangin, dam taka an zawh theih chuan an lawm hle a, in an thlen hnuin hah zu an zu a, ramriakho te phei chuan an uar zual deuh bik nghe nghe. Lo vah chungchanga an thu khuh dan chu, "Hrui zâm a tam, mi lo afin vah a har," tiin an sawi thin.

3. Lo hal

Vaube a lo par vul chuk a, chu chuan lo hal a hun ta tih pi pute a hriattir a. Lo a awl duh avangin ruah delh hauh loha lo hal an duh ber a. Dan naranin March thla chawhnu lamah an hal deuh ber a. Chumi huna an hal hman loh pawhin hmuṭau hmin hun April thlaah, "Vau nîa hal hman loh chuan Ṭau ni biangtaiah kan hal

mai ang chu," an ti leh ṭhin a. April thlaa lo hal chu hlo thlawh a har duh deuh.

Lo hal hma chuan an neih leh tur ram a kan tel loh nan meilam ṭha takin an sial lawk a, uluk takin a theih ang angin an inbuatsaih lawk ṭhin a. Mahni lo mawng ṭheuh aṭangin mei deh kai tur a ni a. Lo lu lama mite chuan an dep kai hmasa a, lo mawng lam neiten an lo nghak ṭhap a. Lo lu lam neite chuan an lo an deh kai zawh veleh hmanhmawh takin lo mawng lamah an tlan thla a. An thlen thlak veleh lo mawng lam neiten an hal ve nghal thuai ṭhin. Chumi hnu chuan meiin a kan theih lohna ngawpui karah emaw, kawrah emaw an bihruksan ta ṭhin a ni.

Lo hal hi a hlauhawm hle a, fimkhur pawh a 'ngai nasa. A kan vanglai chuan a sen zuai zuai a, a khu ṭhim nguk thei a, chu chu van sang takah a invawrh chho va, par a chhuang var hluk thei hial a. In lam aṭanga a lan theih phei chuan nunauvin an thlir huai huai ṭhin. An lo chu kang ṭha hle mah se, thukhuh takin an sawi a, "Mangkhawh tur a tam khawp mai, mi lo aiin a kang ṭha lo," an ti ṭhin.

4. Mangkhawh

Lo hal tuk chuan hmeichhe ho thlai chi thlak turin an feh a. thar rang ngei turin mai te, vaimim te, ṭamkawr te, buhtun chite tlem tlem an thlak a, bal te pawh an ling ṭhin.

Lo chu a kan ṭhat loh chuan buh tuh theih nan mau ṭang te, thing ṭang te leh hrui hnawk te chu an fawm-khawm a, chu chu "Mangkhawh" an ti a. An chhek-khawl chu an hal a, "Cha hal" an ti bawk. Chaah chuan a ngaih duh bik avangin thlai chi an ching ber a. A kung

ṭha mah se a hmin a chhiat duh avangin buh erawh chu an tuh ngai meuh lo.

Kum khat chhunga lo lama an hna thawh chhunga chenna tur leh, buh thar hnua dahkhawm nan in tê deuh an sa a, chu chu "Thlâm" an ti a. A len lam chu a cheng tur tam leh tam lohin a hril ṭhin

5 Buh tuh

Khiangte a lo par a, zuzite an lo hram ngawih ngawih a, kiltheihrawk leh vauk te an lo hram bawk a, keifang leh theichhhungsen te a lo hmin ṭan a. Chungte chuan buh tuh a hun ṭan ta tih pi leh pute a rawn hrilh leh ta a. Buh tuh hun hi April thla chawhnu lam leh May thla a ni ber a. Ni a sa em em a, loah meivap leh vaivut a la khuk theih avang te, thlai fur engmah ei tur a la awm loh avang tein buh tuh hi hna hrehawm leh hahthlak a tling.

Buh chi ṭhap fai ṭhiau chu in aṭangin an thawhchhuah-pui a, lo an thlena an bun dawn chuan an insem a, pai-perah an pai theuh a, lo mawng lam an pan sang sang a. Buh tuh hi an ei bar tur inṭanna pawimawh tak a nihzia ngaihtuah lo ni awm takin an han tuh ta a. An chehna khuarah buh chi chu a tlak fuh leh tlak fuh loh en hauh lovin an han che a, a khu rum rum mai a. Laiking man tur ang zat zatin an vir kual tlang ta ṭhin a ni.

Buh tuh hna hrehawm tak hi Mizo hnahthlak zinga Hmar-Fenngote chuan hlim taka tuh an thiam thu upate chuan titiah an sawi ṭhin a. Anniho hi inkawmngeih leh inngaihlu thiam tak an ni a. Buh tuh dawn ni chuan khuaa ramtang rual zawng zawng an thawkchhuak vek a. Nauṭang fel deuh leh buh tuh awl tawh upa deuh te pawh dar leh khuang nen an chhuak ve bawk a. An vai chuan lo hla ber mawng aṭangin an han ṭan ta a. Ram tang rual

zawng zawng khan buh chi chu paiperah an taivawn a, tuthlawh an hum vek a, lo mawngah an ding tlar tuar mai a. Dar leh khuang keng upa deuh leh naupang fel deuh te phei chuan buh tuh tur ding tlar hnungah awmhmun an rem ve a. An dar leh khuang ken vaw ri chungin hetiang deuh hian hla an sa a :

Thir ka cheh ki thlak bawk i,
Lung ka che ki thlak bawk i,
Hmaran khawpui a rik le,
An ma khur bi zawng ngai e,
Heih heih heih, heih heih heih,

an han ti a Buh tuhho kha an hnung lam atangin an nawr ta hut hut mai a. Buh tuhho lah an tang nasa, tleirawl zauthau, thenkhatte phei chu an tang lutuk a, an buh tuh pawh an, ngaihtuah hman meuh lova, lo lu an han thlen chuan an tuthlawh ha chauh kha an lo hum reng tawh mai a. Tuthlawh fang chu an han zawng a, an tuh tanna lo mawngah a lo tla reng mai a. A fang tel lo a ha ringawtin a lo tuh ve e an tia lawm. Buh tuh nawm dan an lo thiam hmasa hle an ti thin.

Buh tuhah hian an inlawm ve thin a, "Hmatung" te, "Sirsawn" te pawh a awm ve tho. Rei tuh lovin ni tam vak loah an tuh zo thuai thin a. Upate chuan, "Laiking mei rap dawka feh leh buh chi tawnga riak lut sawi tur an awm ngai lo," an ti thin a. An tuh zawh chuan an ze pangngai bawkin khuh takin thu an sawi a, "A hmun a rem loyin a awih a, lei a har, perhte a mam lo nen, buh chi a lut hnem phian mai," an ti thin.

6. Hlo thlawh

Hnuhthlum leh thingsaingal te a lo par a. Tawllawt leh tuklo te a lo hram dat dat a, hlo thlawh (a then chuan lo thlawh an ti a) hun a ni ta tih an hre nghal mai

a. A tlangpuiin May thla tawp lam leh June thla chawhma lam a ni ber a. Hlo thlawh hi a tlem berah pawh vawithum thlawhchhuah a ngai a. Lo a awl deuh kum chuan vawinga lai an thlo chhuak thin Ṭom ngana thleng hian hming hran a nei thliah a. Chungte chu a mal te tein lo en ila.

(a) Hnuhlak :

A then chuan "Hnuhpui" an ti a. Hnuhlakah hi chuan hlo a la ṭiak tam vak lova, buh pawh a la ṭo meuh lo. Hlo an cheh chhum te kha a la no va, an theh darh mai mai a. Niin a em vuai thuai ṭhin. Uluk taka thlawh pawh a ngai meuh rih lo. Chuvangin thawkmawh deuh chhungkua tih loh chuan thla khat lek chhungin an lo pum an thlo zo mai a.

Amaherawhchu Hnuhlak hi hna hrehawm ber te zinga sawi tel a ni ve a. A chhan chu Ni a sa em em a, vaivut leh meivapin mit a timimim hnârah te pawh a lut duh hle a, a khu duh hle bawk. Han ei mai theih chi thlai fur engmah a awm lova. Chuvangin hah a na bik a ni.

(b) Hnuhhram :

Losulthereng a lo hram chhiai chhiai a, sawngsawngbawkbawkin a lo chhawn a, Fanghma-tharko a lo ri chel chul bawk a. Buh chi tlan ramar, hnai te tea khuang ṭhin kha ral leh lamah chauh an khuang tawh a. Lengder rual vanlaizawlah thla zap mang lovin an lo leng delh delh a, Vapaw an ṭil ham ham a, chhimbukin tui a birh a, kawr tin deuhthawah tuitai a lo put a, kawng faiah ailamvak man nawlh nawlh tur a lo awm ta a. Vaimimin chhawn a thlak ṭan a, theitît leh thingkha luangah pasi a lo ṭo var iar a, pasawntlung leh tuaipui nghawr ṭek a lo tla awn awn a. Chungte chu Hnuhhram kawih huna thil thleng ṭhenkhat langsar zual te a ni a. A tlangpuiin June

thla chawhnu lam aṭanga July thla chhung zawng a huam a, hlo thlawh vawihnihna a ni.

Buh leh thlai dang a ṭo tawh avangin dim leh duat a ngai hle a. Hlo pawh a lo tam ve ta hle bawk a. Hlo cheh thluk reng reng chuan buh leh thlai ṭiak a delh loh nan mau bulah emaw, thing bulah emaw an dah vek a, ngun takin an chhep thlap ṭhin. Hlo thi har chi phei chu lei dek hauh lovin an dah kang zel. A thawh hun chhung pawh a rei duh hle. Hnuhhram thlawh chhuah chin lo chu Lo a la ni bawk si lo. Ni khatah zau tak thlawh a har hle. Chuvangin ṭul a na em em bik a ni. Thil ṭul tak sawi nan pawh, "Hnuhhram ṭul takin kan ṭul," an lo ti ṭhin reng a. Hnuhhram thlo chhuak hmasa apiang chu thlawhhma enkawl ṭhaa ngaih a ni deuh. Chuvangin thlawhhma lak hnaah a pawimawh lai ber pakhat a tling.

"Lalmanga nu hlawh rawih ni" an lo tih fo pawh hi Hnuhhrâm lak laia awm a ni. A hming tak hi hriat chian a ni lo va, fapa pahnih Lalmanga leh Vawnzamanga a nei a. A naupang zawk Vawnzamanga chu a hote nen Mimbung rama Tuisa luiah sangha an vua a, ralin an rawn bei thut a, an that ta a. A ruang chu Tuisa luikam zawlah an phum niin an sawi. Tin, a upa zawk Lalmanga pawh a dam rei lo va, a nu aiin a thi hmasa zawk a ni awm e.

Phuaibuang ram chhim lama Hriangmual tlanga hmun hlui hi Lalmanga nu laina khua a niin an sawi a. A khuate hnen aṭang chuan fathang a dawn ṭhin buh hum aiah tha (hna thawh tha) a hlawh ṭhin a. A tual zawlah dawhkilh a vit bur a, chhun lai takah a Dawhkilh chuan hlim a neih hauh loh ni chu kum khata ni rei ber ni tih a hria a, a chhinchhiah ta a. Chumi ni ngei chu thlawhhma lak laia pawimawh ber pakhat "Hnuhhram" kawih lai, June thla chawhnu lama thleng ṭhinah chuan a khuate tha chu a hlawh

ta ṭhin a, Chuta ṭang chuan "Lalmanga nu hlawh rawih ni" tih hi a lo chhuak ta a ni an ti. Hemi ni aṭang chiah hian ni kir a inṭan ve chiah a. Hmanlaia kan pi puten kum khata ni rei ber nî an lo chhutchhuak thei hi an duai lo hle a tih theih awm e. (Tun lai hian mi ṭhenkhatin, "Lalmanga nu lawm rawih ni" an ti ṭhin a, hei hi a dik lo. Mizo lalte khan lo an nei ngai lova, chuvangin lawm neih theih pawh a ni lo. Lalmanga nun a duhthlannaa fathang aia hlawh a la ṭhin pawh hi lal dangin an tih ve kan hre ngai lova, a awm chhun a ni mai thei).

Hnuhhram lak lai hian khawtlang huap inthawina "Fano dawi" an hmang a, buh leh bal lama malsawm dawn nan an ti a ni ber.

(c) A thual :

Hlo thlawh vawithumna a ni a, August thla tir vel a ni tlangpui a. Buh leh thlai a lian tawh a, dim a ngai tawh vak lo va, pawtchhe deuh chungin an thlo thial thual a tih theih a. Hnim pawh thlawh thluk uluk a ngai meuh tawh lova, mâk a hlauhawm tawh hek lo. Ṭul deuh chhungkua phei chuan Pawhchhiatah an ring nghal mai a, lo zawh nana hmang nghal mai te pawh an awm ṭhin.

Thlawhlaiah thlaifur rinreng, fanghma, dawnfawh, hmazil, vaimim leh thlai dang berul te, changkha te, bawkbawn te, hmarcha te, baibing leh a dangte a vanglai a ni a. Nula leh tlangval an inlawm a, Hnuhhram lak lai angin ṭan a ngai tawh meuh lova, thlawhlai thing hlimah an duh hun hunah an chawl a, thlaifur te kha an duh duh an eiho dar dar a, fanghma mawng zai thlak an inthlawh thui siak a, an nui ham ham a. Vaihlo tui tak tak an inṭheh nak nak bawk a. Hna thawh hrehawm pawh hre hauh lovin, ni sa leh ruah sur an tuar tlang a, ni khat te hi an kham lo em em thin. Chutiang hunah chuan tu nun leh awmdan mah an awt bik ngai lo.

Lo sul pawh hmâ tak takah an hawng a. Lo lama thlai fur leh ei theih chi tin reng an phur haw a, naupang-hovin kawtchhuahah an lo hmuak a, nu leh pa, naupangte chenin an hlim em em ţhin. Hengte avang hian Athual thlawh hun lai hi an thlawhhma lak hna chi hrang hrang zingah a nawm hun ber pakhat a tling a. Mizo hun nuama ngaih, an hrilhfak ve fo hun a ni.

(d) A thial leh a thet thet :

Hlo thlawh hna hi vawithum (Athual thlawh thleng) hi buh thar thei tawka ngaih a ni a. Lo an en a, an pawm lai pawh khan vawithum an thlawh chhuah theih tawk tur awma zau a tlangpuiin an pawm ihin.

Athial leh athet thet chu hlo thlawh vawilina leh vawi-ngana a ni a. Dan naranin ţul loh kum leh, thawk thei bik chhungkaw hman chi deuh a ni a. Amaherawhchu Athial leh Athet thet thlenga thlawh theih chu duhthusam leh mahni lo veng hnehte tih a ni.

7. Lo zawh

Fur chhe zual a kiang deuh a, ram leilung leh kal-kawng te pawh a lo tuihul ţan a, khua a lo thengthaw ţan ta bawk a, buh a vanglai a, a kungte chu a lo peng arh ţan tiar a, a hnahte a no hlep hlep a, thlawhlai han thlir ila, hnim dang engmah lang lovin buh a tlim hmur a, thliin a han chhem te hian a hnahte chu a inchhawk nghiau nghiau va, a fawn hian a fawn hlep hlep emaw tih tur a ni a. Chutiang karah chuan Lo zawh hun a lo thleng ta a. Dan naranin August thla ral lam aţanga Sep-tember thla bul lamah a ni ber a. Chu hun chu Lo neiha an hun nuam leh nghahhlelh ber pakhat a ni.

Hmanlai chuan Lo zawh ni atan hma deuh fo atangin lawmzu tur Hranden zu an buatsaih lawk a. Lo zawh ni

a lo thlen chuan Hranden zu chu lawmhote chuan, lo zotu inah an khâwn a. An lawm zinga mite leh, a zarzo tura an sawm ṭhenawmte pawhin zu an ṭhawh ve a. Tichuan tlai lam aṭangin zan thlengin an awmho va, an inkhawn chhawk diat diat a, an zai a, an lam bawk ṭhin. Tinzu awm hnuah phei chuan Hranden zu nen an khawn pawlh ṭhin bawk. Nula leh tlangvalte chuan Hranden zu hi an duhtawk viau a, ruih pawh a har. Tinzu leh Hranden zu khawn pawlh chu nu leh pa, zu in ṭhang deuhte chan a ni awm e.

Kristianna Mizorama a lo thlen hnu chuan, zu in an khap avangin lo zawh ni pawhin zu an hmang tawh lova, a aiah thingpui an hmang ta zawk a. Bawnghnute pawlh, kurtai emaw, chini emaw nen tuihnai takin an buatsaih a. An lo zawh tur chu zim te, nuam sipa chawhma leka zawh mai tur an dah a. Rei loteah an thlo zo mai a. Ar an ken chu chhun chawah tui takin an eihova. Hma takin an hawng a. Zanah lengkhawm turin mi an sawm a, hlim takin an zaikhawm tlut tlut ṭhin. Kum khata an nghahhlelh em em, rim taka thawk chunga an thlir hun lo thleng ta a ni bawk a, nuam an ti ve em em a ni.

Tichuan rilru leh taksa hahdam hun, hun thawl nuam leh boruak thiang karah chuan Favang chu an thleng ta a. Hei hi Zoram hun nawm lai ber pakhat a ni. Mi tin hmelah hlimna lo chu hmuh tur a awm lo an ti hial ṭhin. Chu Favang awllen hun chu September thla ral lam aṭanga October thla chhung a ni ber.

8. Buh seng

Kum tluana an hna thawh zawng zawng khaikhawmna, an rah seng hun chu a lo thleng ta a, hei hi November thla leh December thla bul lam a ni ber a. Chhungkaw kham thar dawna an inrin phei chuan an hlim lehzual a,

an thla a muang bawk. Buh seng tur hian an riak deuh ber a. A chhan chu lam hnai neite pawhin sava leh zuva an hlau va. Ram hla deuh an neih kum a nih phei chuan riah lub ṭul zualah an ngai a ni. Pawl buk an sa a, naupangte nen lam riak vek te pawh an awm thin.

Buh seng lai chuan zingah an tho va, ni chhuah hmain an bung hman ṭhin a. Khaw vawh 'ai a nih avangin an kut a hit a, a khawng a, favah hum ṭhat hleih theih loh ṭum te pawh a awm hial thin a. Mahse ṭul a na em em a, an inthlahdah phal lova, tlaiah pawh buh vui an hmuh theih chhung zawng an thawk ngar-ngar a. Tawngnaah pawh, "Buh lu chuh chu ṭul a nâ" an lo ti ṭhin a ni. Buh seng dan hi Zoram khawchhak lam leh khawthlang lamah a dang deuh a. Chu chu sawi hrang deuh ila.

(a) Zoram khawthlang lamah chuan buh sengtuten em an phur a, favah an keng a, buh chu a vui bul "a thau"-ah an zai chhum zel a, an em phurhah khan an vawm lut zel a. A khah veleh "Tlam em" lian pui an chhawpah an chhung lut zel a, Tlam em chu a khah veleh chak deuhin Thlamah an chhung leh ṭhin a. Buh vui ṭhat kum chuan mi pakhatin Tlam hnih thum lai an la hman ṭhin. Hetianga buh seng hi "Buh par lak" an ti.

Hruih an lâi zawl a, an vaw bel tlat a. Chutah chuan an buh par lak te chu mihringin kein an chil a, a hahthlak ṭhin hle. Tlangvalin an chil fu lai apiang kha nulain an lo haikhawm a, a fu lo lai apiang an lo hai lehsak bawk a. Buh fang an chil ṭlh zawh veleh nulain buhpawl chu an paih chhuak zel ṭhin. An chil zawh hma chuan an chawl ngai meuh lo. Buh nei tam deuh phei chuan buh chil ṭurin mi tam deuh an sawm ṭhin a ni.

Hun a lokal zel a, "Fastar" siam an lo ching ta a. Ban pali phunin sang deuh hlekah an dawh kang a, phor, awng deuh an phah a; chutah chuan an buh par lak kha,

an dah a, nula leh tlangvalin an chil rawn ta a, nuam an ti em em ṭhin. Pher awngah chuan buhfang chu a tla zel a, Fasuar hnuai zawlah a tling khawm a, buhpawl tla tel palh chu nuhovin an lo phiat fai ve zel thung ṭhin.

(b) Zoram khawchhak lamah chuan buh kung chu a kung chanve velah favahin an at a. Hmer a tlin veleh buh hnahin an tel zel a, chu chu "Buh phal" an ti a. A vui lam kha a chung lam hawi turin buh kungah an dah zel ṭhin. Hetianga buh seng hi "Buh ah" (or buh at) an ti. Chutianga buh ahnaah chuan tlangvalin favahin an han at a, a hnungah nulain an zui a, buhphal chu an lo têl zel a, nuam an ti em em a. Tlangval chak chuan ni khatah phur li phur ngate pawh an at thei ṭhin. Tichuan buhphalte chu thlawhlaiah an pho ro dul ṭhin a ni ber·

Buh an ah zawh vek hnu chuan buh vuak ni an ruat chu a lo thleng a. An hruih siamah chuan buhphal zawng zawng kha an pu khawm vek a. A ṭhenin an lo vaw zel a, a fu veleh buhphal chu an paih zel a. Ni khatah Kak-zawn leh a aia tam te pawh an vaw zo thei.

Buh seng dan chi hnih kha lo sawi kawp leh tawh ila. Buh chil ni leh buh vuak ni hi kum tluana an hna thawh rah seng hun a nih avangin a pawimawh em em a. Kham an thar kum phei chuan lainate buh chhim turin an sawm a. Ar emaw, vawk emaw, sial te pawh lo lamah an talh a. Hna thawk pahin ruai an ṭheh a, ni hlimawm ber pa-khatah an ngai.

An buh chil/vuak fai sa chu hruihah chuan an tivum a, a pang vel zawng zawngah khan kho leh emin an theh vel a. A theih ang tawka sangin an theh vum sang ṭhin. Buh chim chin aṭang chuan buh vum chhip thleng khan an teh a, chu chu "Buh ke" an ti a. Chumi sei zawng aṭang chuan, em leh ṭinin teh kher lo mah se phur

engzat nge an thar tih an hre thei mai a. Ema an phurh leh hunah pawh a sual tam ngai lo hle. Pi leh pute buh ke teh dan leh a hming an vuah dan te, phur awm zat tlangpui chu hetiang hi a ni a.

Ke thup :

Hruiha buh chhun vum kha, a bul chim chinah an ding a, buh chhun vum kha an en khum a, leh lama buh ke bul kha a hliah chuan "Ke thup" an ti a, phur 30 vel a ni.

Buh ke ban :

Buh chhun chinah khan an rap a, buh vum pangah an bawk chho a, an kan ban a, a chhip an ban tawk chuan, "Buh ke ban" an ti a, phur 50 vel a ni.

Favah zai :

Buh ke ban tuma an rih ang chiah khan, favah hum chungin an ban thung a, buh vum chhip chu favaha an zai tawk chuan, "Favah zai" an ti a. phur 70 vel a ni.

Chem sat :

Favah zai an tih ang chiah khan, chempui kengin an han ban ve leh a. Buh vum chhip kha chempuia an sah phak chuan "Chem sat" an ti a, chu chu phur 100 vel a tling thin.

Buh phur 100 chin chung lam chu buh ke kha a tehin an teh ve thung a. Thingtuai ngil sei deuh emaw, mauin emaw an teh thin a. Mi hmuh turin kawtchhuahah an tung chhuak ngam ve tawh a ni. A tlangpuiin phur 100 atang hi chuan chhungkaw kum khat ei khawpah an ngai a, thlawhhma leh hlawhtlingah an inngai thin. Chhungkaw khata ramtang thei pali panga awmna te chuan hlawhchhamah an inngai thung. Phur 100 chin chung lam an teh dan chu lo sawi leh ila.

Chhipzawn :

Buh a theih ang tawka sanga an chhun vum chu a chhipah mautlawn an kham phei a Hruih zawl buh kut chin chiahah mihring ding chhip nen mautlawn kham phei kha a inzawl tawk chuan, "Chhipzawn" an ti a. A san lam chu hlam leh nghawng a ni a, phur 150 vel a ni.

Kakzawn :

Chhipzawn tih ang chiah khan mautlawn an kham phei a, buh bula ding chuan a kut a ban chho va, a kut zungpui leh zungchal kar kakin mautlawn kha a zawl tawk chuan, "Kakzawn" an ti a, a san lam chu hlam hnih vel a ni a, phur 200 vel a tling.

Tuhazawn (or Tuthlawhzawn) :

Kakzawn ang tho khan mautlawn an kham a, buh ke bula ding chuan a kutin tuthlawh a hum a, buh chhip vum nen chung lama tuthlawha hawlh chhoh kha a inzawl chuan, "Tuhazawn or Tuthlawhzawn" an ti a, a san lam chu hlam hnih leh tawng vel a ni a, phur 200—300 vel a tling.

Hreihazawn :

Tuhazawn an tih ang bawk khan an ti leh a, buh ke bula ding khan hreipui ha a keng thung a, mautlawn kham phei nen a hrei ha kha a inzawl tawk chuan, "Hreihazawn" an ti a, a san lam chu hlam hnih leh ban vel a ni a, phur 350—400 vel a tling ṭhin.

Hetiang meuh thlo chhuak thei chu hlawhtlingah an inngai hle a, chhungrual deuh tan pawh kum khata ei sen chi a ni lova. Buh chil/ vuak nia kal zawng zawng te chu buh hum hawn ṭheuh turin an sawm a, tlawmngai deuhte erawh chuan an phur haw duh lova. Hmeithai

leh chhumchhia deuhte erawh chu an emah an ruh luihsak a, an hausak zar zawhtir an tum ṭhin.

Silaizawn :

Hreihazawn an tih ang bawk khan, mautlawn chu buh vum chhipah an kham phei a, buh ke bula ding khan silai a kawm rekah a hum thung a, a hawlh chho chu buh vum chhip nen a inzawl tawk chuan "Silaizawn" an ti a, a san lam chu hlam hnih leh nghawng a ni a, phur 400—500 vel a tling thin.

Hetiang zat meuh tharte chu hmingthanna leh ropuina thamah an ngai a, an tuchhuan thleng pawhin an uanpui hial ṭhin a, an kumkhaw sawi a tling. Buh chil/vuak ni pawh chuan a khawnawtin an sawm a, an che suau suau a. Mathei lova sial talh turah an ngai a, ruaipui an buatsaih ṭhin. Buh silaizawn vuak/chil ni chu kum khat chhunga ni hlimawm ber zinga chhiar tel a tling phak a. An haw dawn chuan tlangval inti ngamtlak deuhte chuan zu man atan an puan tlin tawkin buh chu an ak hawng a. Hmeithai leh chhumchhia deuhte phei chu an zawh tawk takmeuhin an phurh hawtir a. Zarzotu tam chu a neitute duhthusam a ni tlat mai!

Mautlawnzawn :

A hmaa tch ang bawk khan buh vum chhip atang chuan mautlawn an kham phei a, buh ke bula ding khan silai ala sei an keng a. Chu chu buh chhip nen a inzawl tawk chuan, "Mautlawnzawn" an ti a, a san lam chu hlam thum aia sang, hlam li chung lam a tling a. Hei aia tam hi chuan hming dang a nei tawh lova, buh tam tawp sawina a ni.

Mautlawnzawna meuh neih hi chu thil namen lo tak a ni a, chhungkaw rual tan pawh vannei bik nih a ngai a. A nei pawh an vang hle a, khawimaw laiah sawi tur an

awm zauh zauh lek a ni. Hetiang thlo chhuak te chuan mi hriat an hlawh hle a, mimal hminga an hriat loh pawhin a khaw hming tal chu an sawi huai huai a, Zoram a dengchhuak hrim hrim ṭhin.

9. Buh chhek leh buh thiar

Lo nei hla ber pawhin an chhek phakna hmun tur, thlawhhma nei zawng zawng khaikhawm thei tur remchang berah roreltuten hmun an ruat a. chutah chuan chhek in an va sa vek a, mahni buh thar ke tla tawk chiah chu an chhek in chhungah zem an kual ṭhin. Chhek in chu thlam ai pawhin an uluk lo zawk mah a, inhnaih tê tê a kara kal theih chauhin an sa a. A chung erawh chu a hui ngei tur a ni a, ruahin a theha buh hum a huh theih loh nan a bang an siam bawk. A chhuat pawh hnlam teln an siam a, buh phurh huna dawrawn emaw, empai emaw huna kalpui nghal mai theih turin an siam a, a tluk theih loh nan mau phel emaw, thingtuai emaw an phuar bawk ṭhin. Tichuan mahniin awlsam takin an phur chu an kalpui zung zung ṭhin a ni.

Thlawhhmaa an buh thar, hruiha mi chu mahni chhek inah an phur lut vek a. Chumi hnuah mahni inah buh dahna tur an siam leh a. A tlangpuiin phur 100 chin chu in chhung, khum-ai bulah an dah mai a, ṭawngnaah pawh, "Khumaia buh za zem a inkual chuan a thlamuan thlak a, riltama thih a hlauhawm lo ve," an ti ṭhin. Chhipzawn chin chung lam erawh chu a hnawk luattuk deuh avang leh a rih lutuk deuh avangin in te hran, mahni in bul hnaiah an sa a, chhek in an vuah ve tho.

Ram chhek in aṭanga in thlen tura buh phurh chu "Buh thiar" an ti a, hmeichhe mawhphurhnaa ngaih deuh a ni. Mipaho lo vah laiin an thiar deuh ber thin a. Chhungkaw kham chin ngat thiar zawh vek chu hahthlak

tham tak a tling a. Thal chhung ngeia thiar zawh an duh bawk si a. Chuvangin mipa te pawhin lo vah zawh chuan an thiarpui ve leh a. Thenawm khawveng thiar zo har deuhte chu an inpui a, tlawmngaih chhuahin an inphurhpui liam liam ṭhin a ni..

Hengte hi Mizo lo neih dan tlangpui a ni a. Hna chi hrang hrang a indawta thawh zawm zel a ni a. Thlawh-hma siam dan hi inzirtir a awm lova, a lo ti ṭhang tawh te tih dan entawnna thawh ve mai a ni ber. Dan angin mi feh rualin an feh a, mi haw rualin an haw veleh a ni ber mai. Hmanlai chuan Mizoramah mi an la thawl hle a, ram a la ṭhain a la tui a. Chuvangin ei khawp thawh-chhuah a har lo hle. An thiam ang ang leh a ṭul dana zirin an bei ṭauh ṭauh a, tumah inthlahdah mai mai lovin an thawkrim em em a. Chuvangin Mizoram chu kum 1953 thleng khan buh leh balah an in todelh vek a ni.

References :

1. Pu J. Liankhuma : "Kumpui sul" *Nun Hlui*, Ri Khasi Press, Shillong, 1974

2. Pu Lalhleia : *Pi pute kum khat hman dan*, (Unpublished).

3. Pu C. Zachhunga: "Mizo Lo neih dan," (Unpublished).

4. Pu Remkunga : *Mizo pi pute*, R. B. Press, Aizawl, 1980

:≶≷O≶≷:

III Ran vulhte

HMASANG aṭangin Mizote hian ran ṭhenkhat an lo vulh ve tawh a. Eng hun aṭanga vulh ṭan nge an nih hriat phak loh khawpa hmanlai, thawnthu chi hrang hrang leh an inthawinaa tel te an ni hlawm a. Chungte chu a mal malin lo en hlawm ila.

(1) Ui :

Hmasang khawvel chanchin (Pre-history) kan zir chuan, mihringte ran vulh hmasa ber chu ui a ni a. Chutiang deuh bawk chuan Mizote pawh hian ui hi an vulh hmasak ber a nih loh pawhin, a hmasa berte zinga mi chu a ni awm e. Inthawi nan te pawh hmanlai aṭangin pi leh puten an hmang ṭhin tih kan hmu a ni.

Ṭangkaina erawh chu ui hian a nei tam lo hle a. Chhangchhe deuh chhungkuain nau ek liak fai atan an hmang hle a. Ei in bang nawi ei faitu atan pawh a ṭangkai fu. Hmanlai aṭangin ui sa hi Mizote chuan an lo ei ṭhin a, hmeichhia erawh chuan an ei ngai lo thung. Khawilo kal nikhuaah khawhar a hnem ve hle a, mi a hulhem ṭha hle bawk. Sa hnu chhuinaah leh sahliam umnaah pawh a ṭangkai viau.

Ran dang ang lo takin ui hian danglamna riau a ne a. A puin ei tur tuihnai a pek theih laiin a hlim hle a Ei tur tuihnai a pek theih loh hun a thlen pawhin a phat san ngai lo va, a pu lakah a rinawm em em a, ṭhian ṭh a tling hle. Hmanlai aṭanga Mizote ngaihsan em em lel an nun laipui pakhat tih theih hial, "Thian chhan thil ngamna" ze duhawm tak nei ui hlutna hi kan pi leh put khan an lo hre ve riai ruai a ni mahna.

(2) Ar :

Ar hi a tê hle a, rana chhiar ve theih pawh a ni meul lo. Mizote ran vulh zinga hmasa ber pawl niin a lang a Mizo thawnthu upa tak, "Thlanrawkpa khuangchawi"-al pawh a tel pha tawh a ni. Chhungkaw zinga tel ang hialin hmanlai chuan in tinin an vulh vek nghe nghe.

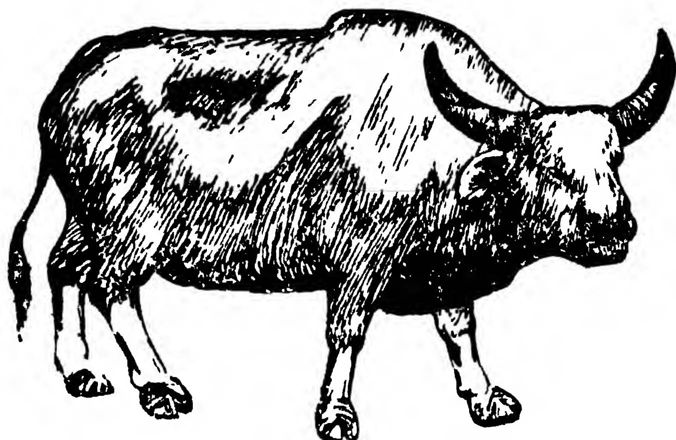
A tangkaina erawh hi chuan a awh zau ang reng hle Inthawi nan an hmang nasa fe a. Inneihnaah man eitu zawng zawng leh, pasal nei tura nu leh paten an fanu lawinaah an telh ngei ngei a, hmaih theih a ni lo. Tin ṭhenrual ṭha leh mikhual induhsak nan, chawhmeh sian awlsam leh remchang tak a ni bawk a, an leklam be pakhat a ni.

Artui hi tun hma chuan puitlingin an ei ngai meul lova, naupang chanpuala ngaih deuh a ni. Thil tênau tak ngaih a ni na a, artui in chhum chu induhsakna sang tal a ni thung. Tin, Chhawnghnawh ṭumin, chhum hmin sa inbarh atan artui hi a pawimawh hle bawk.

(3) Sial :

Sial hi Mizo ran vulh pui ber a ni a. Pi leh puten thlang an rawn tlakpui niin a lang. Mizo nun hluia sun pui bera hman a ni nghe nghe. Mi hausa pawh an sia vulh tam leh tam lohvin an teh ber. A sa mi tinin an e duh a, a hnûte erawh chu an sawr ngai lo. Hnathawhna

kawngah pawh ṭangkaina a nei lo bawk. Amah erawh chu hmasang Mizo nuna sialin a luah hmun erawh chu a lian hle.

Inneihnaah man atan an hmang a. Thil sualti hremna lian ber pawh sial chawitir a ni. Hmeichhe man chu sial a ni a, mipa man erawh chu darkhuang a ni thung. Pi pute kha Sechhun tamah an inel nasa hle a. Khuangchawi thei khawpa sechhun tam phei chu Mizo ropuina ber pakhat a ni a, sial hmanga hlen chhuah chi vek a ni. Chuvangin Mizo nun hluia sialin a luah hmun hi a lian a, a pawimawh em em a ni.

(4) **Vawk** :

Hmanlai aṭangin Mizoten vawk hi an lo vulh tawh tih an nunphung nen a inkungkaih nghehzia aṭang hian a hriat theih hle. Ar ang bawk khan in tinin an vulh a, chhungkaw zinga tel ang hiala ngaih theih a nihna lai a awm. Mi tinin a sa an ei duh.

Sakhaw biak nan bul ṭanna leh pawimawh ber pakhat a ni a. In chhungkhatna leh inṭhian ṭhatzia entır nana vawk intalh chu induhsakna sâng tak leh tih theih lian ber pakhat a ni. Tu pawhin man an ei chuan, vawk a talh hunah a dar emaw, a bawp emaw vawihnıh khat tal a pe, ngei ngei ṭhın a. Farnu pawh an pe ngei ṭhin

Chawhmeh tuituah nana Mizote hman ber saum atan an hmang nasa a, chawhmeh kan nana an neih chhun pawh vawk hriak a ni a. Lua thih atan an hmang bawk. Hmasâng Mizo nunah saum leh sahriak nei lo chu ro vawng vawnga ngaih a ni.

(5) Kel :

Inthawi nan hmasâng Mizoten kel hi an hman fo avangin an vulhna a rei tawh fê ang tih a rin theih a. Tangkaina erawh chu a nei tlem hle. Tun hma chuan a hnute an ei ngai lo va. A sa pawh hmeichhia chuan an ei ngai lo.

(6) Bawng :

Tun laia Mizo ran vulh tam ber pakhat bawng hi hmasang aṭanga an vulh a ni lo va. British hovin Mizoram an awp, kum 1890 hnu lam chauha an vulh ṭan ve a ni. Vaiin "Bail" tia an koh chu lam paiin "Bawng" tiin an lam ve a ni awm e. Tun hma chuan a sa leh a hnute hi mipa chauhin an ei a, hmeichhiaten an ei ve ngai meuh lo.

References :

1. Pu Selet Thanga : *Pi pu len lai*, Aizawl, Zoram Press, 1975 (2nd Edition)

2. Pu C. Zachhunga, Pu K. Zawla leh upa dangte kawmna

IV Silh leh fen

MIZOTEN silhfen an neih ṭan chungchang te, pi leh pute titi aṭanga kan hriat dan te, an hmasawn zel thu te kan sawi hmain, thil pawimawh tak pakhat hriat hmasak tur a awm a. Chu chu "Silhfen lama an hnungtawlh" nia lang hi a ni a, a chinchhuak deuhin lo sawi hmasa ila.

Mizo history-a kan hmuh angin, kan pi leh pute kha China ram hmar thlang, Tibet ram hmar chhaka awm Kansu bial, T'ao lui kam velah Tibeto-Burman dangte nen an chenho hnuin, Tibet leh Burma ramri atangin kum 800 (A.D) vel khan Burma ramah an rawn tawlh lut a. Chindwin lui pui zawh chhuk zelin Kabaw phai (Tahan—Khampat phei) velah hian A.D 800—1300 bawr vel thleng an khawsaa rin a ni a.

Heng hun lai vel bawk. A.D. 850--1280 hian "Pagan Dynasty" ropui tak chu Kawlhoin an din a, Buddha sakhua biain Pagoda ropui tam tak, tun lai thleng pawha mite hmuhnawm tih tham an siam tawh a. Lehkha ziak an thiam a, an incheina te leh an silhfente pawh a sang viau tawh tih kan chhiar ṭhin.

Tichuan pi pute chu Kawlho nen hian an intlawh pawh hle a, an indo thu pawh sawi a awm ngai lo va. An nun leh ṭawngte pawh inang a tam hle reng a. Naupang inflamna chi ṭhahnem fe a inang a, ṭawng bul 70 dawn lai phei chu, a lam rik dan tlem a dang deuh tih mai loh chu a thuhmun a. Thlai hming leh thil hming bula "Kawl"

tih tel pawh Mizo ṭawngah a tam viau a. Darkhuang, Darbu leh Darmang te pawh hi vawiin thlengin Mizo pum chhuak a la ni lova, inhlat vak lova an khawsakho laia an hman tlan, thlang an rawn tlakpui zel niin a lang.

Hengte avang hian Mizote Kabaw phaia an khawsak lai, A.D. 800—1300 bawr vel hian silhfente pawh inbel nachang an hre ngei ang tih a rinawm a, tlema awmthei deuhte thawmhnaw phei chu a ṭha thawkhat ve tawh ngei ang tih a rin theih bawk.

Amaherawhchu China lo lianin Burma an hneh zel a, chu hun remchang chu bawhin Shanhote pawh Burma ramah China kawng sah ên sa hmangin tam tak an lo tawlh lut ve a, kum 1283 (A.D) velah chuan Burma ram an thleng a. Kabaw phaia awm Mizo hnahthlak zawng zawngte pawh chu an rawn bei a. An aia tam leh ralthuam nei tha zawkte nawr chhuah avangin pi leh pute chuan Kabaw phai an chhuahsan ta a, kum 1300 (A.D.) vel kha chuan an chhuahsan fel niin a lang a. Chhim lamah te, hmar lamah te, a tam ber chu tuna Chin Hills an tih tak Thantlang leh Run lui lam hawiin an kal chhuak ta chum chum mai a ni.

Thantlang leh Run kam vela an chen lai, kum 1350—1450 (A.D) velah chuan, a ram a chhengchhiat avangin ei leh bar takngial pawh neih a har em em a. Tuna helaia cheng mek te pawhin bal te, kawlbahra te, vaimim te, fang-ra te chu an chaw ber a la ni tih kan hria. An cheana hmasa Kabaw phaia thawmhnaw leh ṭhil dang han la turin hmelma an khah tlat tawh avangin a kal theih tawh bawk si lo. Chuvangin kan pi leh pute chu an silhfen leh culture reng rengah an lo hnungtawlh leh ta daih niin a lang

Khawvel chanchin kan zirin hetianga culture hnung-tawlh leh hi an awm fo tih kan hria a. Entirna hnai bei

lo tarlang ila. Mizorama cheng ve Tuikukte chu an silhfen inbel a mawlmang em em a. saruak deuhthawa khawsa te pawh hmuh tur an la awm a. Mahse an bengbeh leh ṭhite erawh chu a changkangin. kutthemthiam tak te sulhnu a ni tih a chiang a. Hmanlai hun eng nge maw laia an thawmhnaw neih, an chhawm zel niin an sawi a. Tun laiin a ṭhenin mi siam an lei pawh ni se, chutiang ang thawmhnaw chu hlut dan an hrethiam a, ṭha tih nachang an hria tih a chiang a. Chuvangin an culture hi a hnungtawlh ve niin mi thil chik mite chuan an sawi ṭhin a, a awihawm hle.

Chutiang deuh bawk chuan Mizo culture pawh hi a hnungtawlh ve ngei a ni tih kan ring a. Amaherawhchu Kabaw phaia an chen laia an silhfente hi pi leh pute titi takngialah pawh engmah kan hriat loh avangin, an sawi theih chin Thantlang leh Run kam vela an silh leh fen aṭangin kan sawi ṭan lo thei lo va. Tun ṭumah pawh hian, pi leh pute sawi theih hla ber aṭangin tarlan kan tum dawn a. A hun te, an silhfente hi chiang deuha sawi thei kan awm loh avangin, hnam nun inher dan aṭanga innghatin, awmze nei deuh leh mumal deuha dinchhuah tumin chhuidawn thu nen sawi a ngai a, chhiartuten in lo hriat thiam kan ring a. Sawi fiah thei leh a dik zawk hria chuan min hrilh thei ula, lawm taka dawn a ni ang.

Thantlang leh Run kama an chen lai, kum 1350—1450 (A.D) vel hi pi leh pute huna an harsat lai ber niin a lang a, ei leh bar hmuh a har em em a, tuna cheng mekte pawhin bal, kawlbahra, vaimim leh fangrate chawah an la ring ber kan tih tawh kha. Heng hun lai hian an silhfen neih sate a chhiat zawh hnu chuan, Kabaw phaia mi han lam leh turin anmahni nawr chhuaktu, an hmelma Shan-ho an lo khat tawh si a. Chuvangin an silhfente a lo tlabal leh ta em emin a rinawm.

Tichuan anmabnia inngaihtuah chawpa an silhfen neih hmasak ber, pi leh puten an sawi kan hriat theih hmasa bèr chu "Siapsuap" a ni a, hmeichhhiain an feng ṭhin a Hruikhàua siam, hraw deuh pui puia hih, an zah thupna emaw chauh a ni mai ṭhei. Mipate chuan hruikhau bawk

Hmanlai Mizo hmeichhhia "Siapsuap" nen

Hmanlai Mizo mipa "Hnawkhal" nen

phek hlai deuha hih chawp chu hrenah an hmang ang a, an kâwngah hrui tê deuhin an hlingin a rinawm bawk. Hetiang deuh hi pi leh puten an zah thup nana an inbel hmasak ber, Thantlang leh Run kama an chen hun hmasa lama an silhfen a ni awm e.

Heng hun laia an lo neih dan chu, lo thlawh nan pawh a tam ber chuan tuthlawh an la nei zo lova, hmawlh zum te, sakhi leh sazuk ki zum mai mai te hmangin an thlo ṭhin tih he hla hlui atang hian kan hre thei :

Khisa chhuk chho chhumpui zing hnuaiah,
A ki riau riau riang lo thlawh nan a tha e.

Amaherawhchu Thantlang leh Run kama an awm hun hnukhawi lamah chuan hmeichhiate inthuamna chu, Siap-suap kha kawng chin hnuai lamah zah thup nan chauh ni tawh lovin, an âwm te pawh khuha inbel nachang an lo hre tawh ang a. Mipate pawhin hren chauh hmang tawh lovin an kawng hnuai lam khuhin, siapsuap ang deuh an inbel a, an kawngah an suih nghet ve thung ang a, chu chu "Hnawkhâl" an vuah nghe nghe a. Hetiang hian zawi zawiin hma an lo sawn ve hret hret a rinawm.

Lentlang leh Tiau inkar an rawn thleng thla a, ram a lo parh ṭha deuh a, ei leh bar zawn te pawh tlemin a lo awl ta deuh a. He lai vela an khawsak lai, kum 1450—1700 (A.D) hun hmasa lamah chuan an silhfente pawh tlemin a lo tha ta deuh a. Hmeichhiain siapsuap tho kha an la inbel na a, hruikhau hraw pui puia hih ngawt ni tawh lovin, sin mawi deuh te, a ṭhen phei chuan hrual nachang te pawh an lo hre ve tawh ang a. a ṭha ta deuh hlek mai thei a.

Mipate chuan hruikhau aṭanga siam bawk hnawkhâl kha, dar aṭanga hak chia siam nachang an lo hre ve tawh

ang a, dar leh âwm vel lai te phei chu an phiar thiam ve tawh mai thei a ni

Tin, Tiau lui an hnaih deuh hnu, kum 1600 (A D) hnu lamah phei chuan La (cotton)a siam silhfen an nei tawhin a lang. An siapsuap aiah pawnfen, khup chhin meuh lo chi chu tlema awmthei deuh te phei chuan an feng ve ang a, rawng an la hmuh chhuah loh avangin a ngo (var) ngawt hi an ching hmasa a nih a rinawm. A tam ber erawh chuan laa siam leh hruikhaua siam siapsuap tho kha an la inbel mai thei e

Mipate erawh chuan puan ngo mawl ngawt an veng emaw, an zak hnuaiah la lutin an koki leh lamah an suih a, chu chu an thawmhnaw inbel dan ber a ni awm e.

Tichuan thlang an lo tla zel a, Mizo tam berin a nawlpuia Tiau an kan, kum 1700 (A.D) hnu lamah chuan ei leh bar zawn thu-ah te, in leh lo din lamah te leh an nitin khawsak peng tinrengah hma an lo sawn ta hle a. An silhfente pawh nasa takin a lo ṭhang ta a. La deh an thiam deuh deuh a. A ngo ngawt ni lovin, a tihdum nan ṭing te an hmuchhuak ve ta a. Chu ṭing rawng hmanga an tah mawi thiam hmasa ber chu "Hmar-âm" hi niin a lang. A hnu deuhah thing pil leh thing hnah aṭangin a sen rawng an hmu chhuak ve leh a. Chung hmang chuan rawng sen an siam thiam ve leh ta a. Tichuan puandum te, mangpuan te, ngotekherh te, puanrin te, tawlhlohpuan te leh chi dang dang an lo buatsaih thiam ve ta zel a ni.

An puante chu a mawi lehzual nan kawkpuizikz al te, lenbuangṭhuam te leh chi hrang hrang an lo thiam ve ta zel a. Chutiang puan chu inchei nan an hmang a. Puan ngo leh thawmhnaw ngo mawl ngawt chi chu hnathawh thawmhnawah an hmang ta. Hun a lo kal zel a, an

hriatna leh finna lo ṭhang zel chuan an kutchhuakte pawh a tisang ve zel a, kawrlaisen (kawrchei) leh puanlaisen (puanchei) mawi tak tak te pawh an lo tah thiam ta zel a. Tichuan tunlaia Mizo hnam incheina nghet hi a lo piang ve ta a ni.

References :

1. *Mizo incheina*, Tribal Research Institute, Director of Art and Culture, Aizawl, 1991

2. Rev. Liangkhaia, *Mizo History*, Aizawl, Nazareth Press, 1976, (4th Edition)

3. Pu K. Zawla : *Mizo pi pute leh an thlahte chanchin*, Aizawl, Gosen Press, 1989 (5th Edition, Revised and Enlarged)

V Mi zawn inchuh

"MI zawn inchuh" hi hmun ṭhenkhatah chuan "Innuai" tiin an sawi ṭhin a. Eng hun lai aṭangin nge Mizoten an chin ṭan kan hre pha chiah lo va, khua leh khua an inrun a, rawlrala inbeih an chin laite kha chuan mi zâwn inchuh hî a awm rih lo mai thei. British-ho Mizoram an rawn luh a, an ṭhutngheh hnu, 1890 hnu lam kha chuan khua leh khua indo an khap tlat a. Khualzinte pawh an lo ṭhahnem ta deuh a, mi zâwn inchuh hi a lo awm tain a rin theih. Tichuan mi zawn inchuh hi kum 1890 aṭanga 1940 bawr vel hi an uar ber hun niin a lang.

Mi zâwn inchuh lo chhuahna chu tlawmngaihna a ni a. Khualzin kallai chu mi khuaa a awm laiin damlo hlauhin amahin haw thei lo sela, a chênna khaw thlenga zâwn chu tlangvalho mawhphurhna a ni a. Tichuan a khaw lam kawng hnai berah zualko an tlantir a, a hnaih ber khua an va hrilh a. Zualko thu an lo hriat ve leh, Tlangau an autir nghal a. Tin, damlo zawn zui zelna tur khaw hnai ber hriattir turin zualko an tir chhawng ve leh bawk ṭhin. Chutiang chuan damlo chênna khaw thlengin an inhrilh chhawng ṭhin a ni.

Damlo zâwnna chu "Hlâng" an ti a. Hlâng chu khum ke nei lo, dâp phah a ni ber a. A kil li-ah mau emaw, thing emaw a za atan an hmang a, a fılawr an dah a, ṭum khatah mi pali zawn rual theih turin an siam ṭhin. Ni sa hliah turin mau phel an kuai kul a, a chung angrengte pawh an siam ṭhin bawk.

A zinna khuaah damlo chu thi hlauh sela, damlo ang bawk khan a chenna khua zawn thleng turin zualko an tir chhawng zel tho va. Mitthi chu "Miruang zawn" an ti a. A zawnna erawh chu hlang hmang lovin, raw pumah emaw, thing pumah emaw mitthi chu puana tuamin an ṭawn bet a, dâpin an tuam mum leh a, an zawn mai ṭhin. Dim ngai lo leh ṭawih mai thei ang berin an kalpui a; an ṭlan a ni ber. Ṭawngkamah pawh, "A uih zawn ang mai" tih chu hmanhmawh taka kal sawi nan an hmang thin.

Hetianga damlo emaw, miruang emaw an zâwn hian, a lo lachhawng tur khaw ṭhenawm te chuan ramria lo nghah ngawt chu tlawmngaih loh thlakah an ngai a, an ramri pelin an lo va hmuak a. A zawntu khaw tlangvalte chuan mahni ramri thleng êm lova hlan mai chu tlawmngaih loh thlak an ti ve bawk a, ramri thlen ngei an tum ṭhin a. Ṭhenkhat phei chuan mahni ramri pelin zawn hram an tum ṭhin nghe nghe.

Chutiang chuan tlawmngai leh tlawmngaite chu an innawr ta a. A lachhawng tur khaw tlangvalten, "Kan lo zawn ve tawh ang e," an tih laiin, a rawn zâwntu khaw tlangvalte chuan, "Kan la hah lo ve, kan han zawn rih ang e," an lo ti ve thung a. Hetianga inlaksak tuma an han inchuh vel lai chuan chak deuh te chuan an lo vai per palh lo thei lo va, damlo tana hrehawm khawpin hlâng chu a nghing lawih lawih ta ṭhin a ni.

Hun a lokal zel a, tlangval ṭhenkhatin, "Kha pa mi tihdan kha chu, mizawn awm leh hun chuan ka thungrul

phawt ang," an lo ti ta a. Mizawn chu a lo awm leh ta ngei a, an innek zual ta sauh a, inphek beih châgte a lo awm ta hial a. Hetiang hian mizawn inchuh hi Mizoramah a lo chhuak a, an uar ta deuh deuh niin a lang.

Mi zawn inchuh hian intih nat phal a ni lo va, ke leh bân te tliak khawp emaw, mit leh beng te chhe thei zâwnga inkawih te khap tlat a ni a. Inseh te, inchum te, inhnek te, hrawk inreh te, zahmawh tichhe thei zawnga inkhawih te khap tlat a ni bawk. Inbawhbeh chauh a tawk a, chu chu hnehtu tihna a ni. Val upa an khawih ngai lova, lal an tel ve pawhin khawih a thiang lo bawk. Heng hun lai hian mite rilru a tluangtlamin a ngil em em a. Chuvangin a ruala infiamna ṭha tak angin mizawn inchuh hi a kal ber a. Tlawmngaihna ropui taka lantirna a ni bawk.

Tlangval tha zat laia khaw dang tlangval han bawh leh han hneh chu nuam an ti em em a, an titi tui ber a tling a. Mi zâwn awm leh hun tur an nghakhlel zek zek thei ṭhin a. An uar hle hnu phei chuan an damlo zawn chu kawng sirah an nghat sauh sauh a, an inbei chiam ṭhin a. Miruang zâwn ṭum phei chuan dim a ngai lo bawk a, kawng chung lam aṭang tein a lo hmuaktute chuan miruang zawntute chu an lo zuan thlu tawp tawp mai ṭhin.

A chang phei chuan a lo hmuaktu tlangvalte chu an inṭhen a, a ṭhenin kalkawngah an lo hmuak a, kawng dal-in an lo awm a. A ṭhen hnim zingah an biru a, mi zawn-tute an lo thlen veleh an hnung lam aṭangin an rawn nawr a. Chutiang chuan hnuhung lam leh hma lam aṭangin an bei ta ṭhin a, chu chu "Ruang chaicheh" an ti nghe nghe. Hetianga an lo beih chuan a rawn zawntute tan ṭan a har em em ṭhin a ni.

Khua leh khua inbeihna tur hun remchang mizawn tur leh a hmuaktu tur khuate chu kawtchhuahah an innghak khawm a, Val upain tih dan tur a rel a. A chang chuan

lalte pawh an tei ve ṭhin. Val upa chuan, "Nakina kan innuai hun chuan, 'tlangvalte u, a tawk tawh e, bâng tawh rawh u' ka tih chuan beih sauh sauh tur; hnahchhawla ka vuak che u chuan 'ṭang rawh u' tihna; talhfiaka ka vuak che u chuan bân tak tak tawh tur a ni," tiin an inchah lawk diam ṭhin a.

Tlangval kawr phelh veka khua leh khua an han inkhuainuai chu le, pûm tia tia hian a hlawm pui puiin an let tual tual ṭhin a. An inbeih rei denh hnu chuan a mal mal tein an inchai a, mahni khaw tlangval bet zawka ṭang chu an inpui zel a. A tawpah chuan a tam lam khua chu an ṭan a ṭha deuh nge nge ṭhin a. Amahcrawhchu mipui nawlpui karah chuan a chak lam te pawh eng nge maw zat chu an bet ve tho ṭhin. Tin, a lo hmuaktu khaw khaw tlangvalte chuan an lo hmuahna hmun bak chu kaltir loh an tum tlat a, an zawn tlang theih chuan a hmuaktu khaw tlangvalte chu an tlawm an ti ṭhin. Hetianga an innuaina hmun rambuai zau tak chu an chên pe hen hun a, a êng vek vuk ṭhin a ni.

An inbei lai chu mahni khaw Val upa ve ve leh lalte emaw chuan an lo thlir reng a. An khaw tlangvalte an chak pawhin hawihhawm takin 'bâng tawh rawh u' an han ti a. Mahse a hmâa an chah lawk dan kha an hre reng a, an bâng duh mai lo va. A chak lam chu Val upain talh fiak meuha a han vuak chuan an bâng chauh ṭhin. A chak lam hian bân an rawt hmasa deuh zel a, hei hian an hawihhawmzia a tilang chiang hle. A chak lo lam an beh rei luattuk loh nan an ti a ni a, a mawi em em mai. Tin, Val upate hi an zah thiam em em a, tlangval luhlul deuh, uchuak deuha chête an awm chuan na deuh takin a vaw ṭhin a. Dan bawhchhiate pawh a han kam khat a, an tinawn leh ngai reng reng lo.

Mi zâwn emaw, ruang zâwn emawa inbeih ropui tak tak hi sawi tur a awm nual a. Chung zinga upaten an-

sawi uar tak pakhat chu Châmphai leh Kelkang-Lungdup khuate innuai thu a ni a. A hun lai chiah hriat chian a har hle a, kum 1870 leh 1875 inkar vel a ni mai thei.

Champhai aṭanga Lungdup khaw pana zawn tur a ni a. Lungdup khaw tlangval rual han tawh chu an huphurh deuh avangin, Châmphai leh a chheh vel khaw tlangvalte chu an inpunkhawm ta chiam a. Lal hrang hrang khuate an nih avangin an chalah rawng sen an intat vek a. Val upate chuan hlang vnân turin tlangval awmkhauh ṭha an thlang chhuak a. Chungho aia âwm khauh lehzual rual chu hmâ an hruaitir a.

Lungdup lam pawh chuan Champhaiho inbuatsaih dan chu an lo hre ve vek a, lo hmuak turin a kim thei ang berin an inkarchhuak vek a. Tuna Kelkang khaw thlen hmâ kâwn zam lai takah hian ṭan an lo siam a, Champhai tlangvalte chu engti kawng maha kal tlangtir lo turin an insawh muk tlat a. Tlangval chak thlan chhuahte chu pathum zela tlarin, kiu leh kiu inbat chiat thuah eng nge maw zat chuan kawng an lo khar tlat a, kawng chhak hnima zingah tlangval za rual lek lek an inthukru a, an lo chang thuap bawk a.

Champhai lam tlangval za rual tam tak lo hnai zelte chu an han inhrosa a, an haw haw hulh hulh mai a. Kawr an phelh sen thup a, a thaza zual tlangval ṭhenkhatte chu kawng sirah thau khawhin an zuang zawr zawr mai a.

Lungdup lam tlangval za rual tam fe, kâwn khara lo insawh muk tlatte chu an lo haw haw ve bawk a. Tlangval innuai nghakhlel lutuk thaza zualte chu an lim zawk zawk mai a ni.

Chutianga Champhai tlangval rual leh Lungdup tlangval rual inep tawn an han inhrosa ve ve ri chu a ropui em em a, an thawm te chu a kâwnah chuan a khir uai uai

Champhai leh Lungdup mizawn inchuh lai lem

mai a ni an ti. Tlangval zuanzang deuh te chu an thawm-ah chuan an tlan lawn zawk zawk lo chauh a ni e an tia lawm !

Chutih le, Val upaten Champhai tlangval awmkhauh zual zual hma an hruaitirte chuan, Lungdup tlangval chak chak thlanchhuah, kiu leh kiu inbat chiata insuih tlat kawn khara lo insawh muk tlatte chu a hma tiama ṭhiat thla hmiah hmiahin an han sakawl chaw ei ta hiau hiau mai a. Lungdup tlangval an la diau duh bik lova, a nghin hian an nghing lui lui mai a. Hlâng pawhin hma a sawn hlei thei lo va. Chutih lai tak chuan kawng chunga in-thukru Lungdup tlangval za rual tam fête chuan a rualpuia rawn bawhin an rawn khuai buak ta huk huk mai a. Champhai tlangval hmasawn zel tuma rawn nawrtute pawh chu an tlu-êng ta duai duai a.

Hlang putu Champhai chak thlante pawh chu sir tinah an kat ta nawk nawk a. Tlangval tampui han inkhuai nuai chu kawng thlangah pûm tiat tiatin an inzial liam tup tup hlawm a. Chumi hunah zet chuan tlangvalho thawsa a lo chhuak a, an nal pulh mai a, tumah an invuan nghet hlei thei lova. Chu lovah, Champhai tlangval inchhin-chhiahna an chala rawng sen kha, tun laia inthlannaa hman ṭhin "Indelible ink" anga ṭha a nih loh avangin an tal fai a, Lungdup tlangvalin an nuai rehsak bawk a, an inhre hrang thei bik lo va, an inphek beih a ni ta ngawt mai a. A tu mah mahin hmâ an sawn thei lova, hnehtu zawk pawh an awm thei ta chuang hek lo, Val upain an ṭhelh ta ngawt mai a ni.

A tam lamah chuan Champhai lam hi an tam zawk a. Mahse khaw hrang hrang inpunkhawm an nih avangin an che hlei thei bik lo. Lungdup tlangval lam pawh an tam tham ve hrim hrim a, an bawhbuai hneh ve reng reng a ni. Hemi ṭuma Champhai leh Lungdup innuai aia ropui hi

upate pawhin sawi tur an hre meuh lova, a chhinchhiah tlak hle.

Mizo nun hluia mawi leh duhawm tak, tlawmngaihna ropui taka an parchhuahtirna, an khaw lungrualna leh inpumkhatzia a lanna, innel tawnna leh a ruala inrfiamna ṭha (team work) tling, ṭanpui ngaite ṭanpuina ni bawk si mizawn inchuhа innuai chu ṭhangtharte chuan an hmang thiam lo ta tial tial a. Inkhawih nat lutuk leh sil khawpa insawisak te pawh a awm ta zauh zauh a. Khaw tê deuh tan chuan khaw lian zawkte mizawn lo lak te a ngam awm ta lova, harsatna a lo chhuak ta a. Chuvangin khawchhung roreltuten an khap a lo ngai ta hial a. Tichuan innuai hlimawm leh ropui tak chu a lo chuai ta a ni.

Amaherawhchu Mizoramah khaw tam tak motor-in a thlen hmâ chuan mizawn leh ruang zawn chu an la mamawh tho si a. Chung hunah te chuan roreltute inbe tawnin thlamuang taka inpek dan an zawng ta a. Hengah te hian tlangval chak inmal buan te a lo awm ta a, a hmuhnawmin inrfiamna ṭha tak a tling tho mai. Mahse inbuan te pawh chu a lar lo ta tial tial bawk.

Mizo nun hluia an nunphung leh chin dan ṭha tak, innuai leh inbuan te chu hunin a ralpui ta riai riai a. Mizoram buai 1966 hnu lamah phei chuan a awm ta meuh lo a tih theih awm e. Thangthangte hian Mizo zia-râng ṭha leh ropui tak, mizawn inchuh leh innuai, dan mumal taka an lo hman ṭhin hi kan hriat reng a ṭha hle a ni.

References :

1. Pu C. Laitanga : *Mizo innuai leh a dangte,* Aizawl, RTM Press, 1988
2. Pu Remkunga : *Mizo pi pute,* Aizawl, R.B. Press, 1980
3. Pu Selet Thanga : *Pi pu len lai,* Aizawl, Zoram Press, 1975

VI Sangha tlangvuak

SANGHA tlangvuak hi Mizo nun hlui zinga hlimawm leh nuam, kan sawi hmaih hauh loh tur a ni a. Ṭhianzahovin lui te deuh an vuak emaw, lipui puk nei ṭha deuh intiamrualin an vuakhote pawh a awm fo va. Tuna kan sawi tur erawh hi chu a khawtlang huapa an vuak thu a ni. Tin, khaw hrang hrangah tihdan danglam deuh te a awm thei a, a tlangpui leh Mizo nun mawi tilang thei zawngin kan sawi dawn a ni.

Sangha vuak nana an hman lar deuh deuh rute chu, khangding, khangtak, ankasa, ruthei, rucheh, khawkherh, rulei, khiangzo leh ngaihhih te a ni tlangpui a. Heng zingah hian ru inhal a awm theih avangin a theih hram chuan ru inkang hman hram an tum a, a nih loh vek pawhin ru hman pawlh chi an thlang deuh ṭhin.

Khawtlang huap a nih avangin khawpum hriat turin Tlangau an autir a. A khuain ru zawn nan phûr em emin ni hnih khat an han hmang a. Tichuan sangha tlangvuak tur ni ruatah chuan in tin aṭangin mipa pakhat an thawkchhuak ṭheuh a. Thawkmawh chhungkhua emaw, hmeithai in aṭang emawin naupang thing nawi fawm rual lo chhuak ve se, tuman an sawisel ngai lo. Sangha tlang vuak hi dan naranin zan riaka thawhchhuah a nih avangin bel leh mahni ru lakte kengin an kal a, hmeichhia erawh chu an kal ve ngai lo.

An vuakna tur luipui an thlen chuan ṭiauphoah an thawmhnawte an dah a, a ṭhenin riahbuk tur an sual nghal a. Pasalṭha leh ramvachal, ram leh tui chim hriatte chuan khar pinna tur hmun an han en fel a, rusum thlakna tur hmun te an ruat a. Tumah tirh an ngai lova, mahni tih tur thawk ṭheuhin an phe char char vek a. Upaho ei rawngbawlte chuan, "Khawi nge, mi â-in kawl an bun a, upain lungthu an bun,' tih alawm, ti pahin lungthu an bun ve sauh sauh bawk a.

Khar hi hmun li nga Luiah pin a ngai ṭhin a. Mau an lak chawpte chu khar pin nan an han phel a, kutzung hnih hmawr leng vela awngin an tah a. Val upain khar pinna tur an ruat suar kawngah emaw, daidul remchang laiah emaw nghet takin ngar an han hem phei thluah a, an tah sa khar chu an ping phei zung zung a. Ṭangphel lai emaw luiah an rap bet a, sanghain a zuan khum loh nan tui chim chin chung lamah dung chen dawn laiin an tilawr fur a. Tichuan kher tlangpuiah nghet takin an phuar ta ṭhin a ni. Khar pin zat tur hi bituk a awm lo va, a vawtu tam leh tlem a thu te, an ru ken azira hneh theih an inrin chin azirin a hril ber. Tin, khar thlang ber chu an sangha bauh chin tur a ni nghal bawk.

Ṭul hmasa zawng zawng an thawh zawh hnu, a tuk zingah chuan hna pawimawh ber mahni ken ṭheuh ru pawl chu, khar chhak ber chhakah an vaw ta tluar tluar a. A kawn nan chuan chhemthei tiat zet zawt, ṭangphel vela sei an hmang ber a. Ṭhiante aia mahni ru ken khawng chip tlai bik nih an hlauh avangin an ṭang em em a, an phûr bawk a, chawlh hman pawh a ni lo. Ru kawn vanglai thawm chu, sum tam deuh bun tlarah nula inthum rawn zawt zawt hi a ang ber awm e.

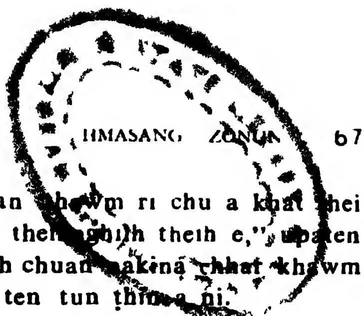
An ru pawl ken ṭheuh an vuak chip thawkhat hnu chuan Val upain, "Khai le, tunah i chiah tawh ang u le,"

a han ti a. A rual thei ang berin an ru chu an han chiah ta suau mai a. Hetianga vawihnih vawithum lai an chiah hnu chuan sanghate chu an rui ṭan a. Pu Rokungan, "Chhei nghaleng a tuihal a leng zuai zuai," a tih ang deuh kha a thleng ta a ni. Tleirawl deuh tan chuan sangha han man vel chu a chakawm em em tawh a. Mahse Val upate thu an la hmuh loh avangin mahni thuin an che ngai reng reng lo.

Valupate chuan chip taka mahni ru ken ṭheuh kawn turin an ti zel a. Thahnemngai leh zuala an rute kawn turin an fuih sauh sauh bawk a. Chutianga mahni ken ṭheuh an kawn chip a, an chiah dak hnu chuan hna hlimawm leh nuam lehzual an hmabak ta a ni. An ru hman dak tawh chu ru kal ṭha lai a dan ve theih avangin luiah paih mai mai an phal lova, tui chim phak loh vaukamah an paih zel ṭhin.

An man châk em em sangha rui inperh but but leh, li mawnga awm te chu man a, dap turin Val upate chuan thu an han pe ta a. Hetiang hun aia nuam leh hlimawm hi Mizo nun hlui khawtlangah khan a tam lo hle. Tlangval tui thiam lote chuan sangha rui vaukama inperh chhuakte chu an chhar mawlh mawlh a. A ṭhente chuan li mawnga sangha awm khawm chu lakchhuah tumin, an lensuah mau tlawna zawm seiin an thai an thai a. Tuithiamte erawh chuan an żuk liluh a, "Keimah Tun khaia" an ti a, rei lote chhungin sangha an vawm vum rei rui thei a. A inthlauh theih hle.

Hmun hrang hranga an siam khar veng turin an insem darh a, pali emaw, panga emaw vel zel an indah a. Khar bulah chuan len an han deng a, a thlawn ngai lo tih tur a ni a, "Valan len a vawr a man leh ta," Pu Rokungan a lo tih te chu a thleng dik chat chat tawh ṭhin. Tin, khar leh khar inkara sangha lo man tawk lah bo lo. Lui

dung tluan chuan sangha man khawm ri chu a khat thei hial. "Ngaihzawngte pawh a then ngaih theih e," upaten an tia lawm. Lui kam tuakah chuan nakina chhat khawm tur sangha an vawm khawm ten tun thin a ni."

Hetiang nia chaw ei nawmzia hi hrilhfak a ni ve fo. An sangha man zinga tuihnai ber ber thlan khawm chu an han tan hmawk hmawk a, bel lian hem hawmah a pangparh phe hlawk hlawk khawpin an han chhum a. Chaw chhum thar khu vat vat nen chuan, changel hnah thar diaiah an han ţheh var sung a. Tlangval hah rilţam tak tak te chuan tu mah inhuphurh lo leh, ren hauh lovin an han ei ta a. Chaw lah chu a min heuh heuh mai a. An ei tam lo vang tih hlauin upate lah chuan, "Dim hlek suh u, savun a keh ngai lo ve," an lo tichhen bawk a. A ven hian an veng laiwh mai thin a ni.

An sangha man kha a tam tham a, a hringa hawn theih a nih dawn loh avang leh a uih mai an hlauh avangin a ţhenin a ril an lo khei mial mial a. A ţhenin sangha an dap zel bawk a. Zanriah ei khamah chuan sangha repna tur thing a ţhenin an fawm a. Tahrang hlaipui hmun hnih hmun thumah an chah dul a, rim a neih hmain sangha chu an ur ţin a, a ţul angin an thlak zel a, zan-khuain an ur tluk tluk ţhin. Sangha rep hi tih kan a hlauhawm em avangin an fimkhur em em a, uluk takin an vil a. Tlawmngai zualte phei chu an tlaivar ţhak ţhin a. An mutchhuak tireh turin pa titi thiam an lo titi a, hlim takin an hna ţhulh chuang hauh lovin an nui ham ham ţhin a.

Duh tawka an rep zawh hnu chuan sangha rep chu hmun khatah an vawmkhawm a, haw an hnaih tak avangin Val upain an sem a. Mi tin chuan an hmaah changel an phah a, a chhinchhiah nan mau fei emaw an sawhphun a. Chumi chauh en chuan sangha rep chu Val upain an sem

zung zung ta ṭhin a. Tunlai anga a buka buk ralah chuan an chun chu a inrual lo mai thei. Mahse Val upa semah chuan tumah an phun ngai lova, lungawi lohna an nei ngai reng reng lo. Mahni chan ang ang chu hlim takin an bawmrang tahah chuan an khung sap sap a, an phur haw thliah thliah ṭhin.

Sangha tlang vuaknaa kal ve lo lalte pawh chan khat an siam ve ṭhin a. Hmeithai pawh hmaih hauh lovin chan an ruatsak ve zel a. Zo nun mawi tak leh ṅntawn tlak em em a ni. Khua an thlen chuan an chhungten kawtchhuahah an lo hmuak a, an phurte chu lawm takin an lo chhawk zung zung a, hlim takin an thleng ṭhin a ni.

Sangha vuakna luia khar thlang ber pawn lama mi leh, a vawtute an haw hnu chuan, sangha man tur la awm te chu nghadaha ngaih a ni a, a duh duhin an dap thiang a. An ru hman kha fan muang chi a nih phei chuan lui dung kawi thui fe a hneh thei a. A vawtute ai mahin sangha dah daptute chu an hlawhtlin chang a awm thei.

Sangha vuak nana an hman thin rute hi ni rei vak lovah a da leh mai a. Chuvangin lui dung sei tak thlengin sanghain a tuar lem lova. An vuakna hmun lui pawh a hnar lama tui lo luang zel chuan a tidal thuai a. Chuvangin sangha a awm leh thuai thei a. Sangha hi a pung chak a. Mizoramah tun hma chuan sangha a tam hle a, sangha tui ber ber chi a thahnem viau. Tunlai ang hian tûr chi hrang hrang, luia awm rannung zawng zawng thih vek theihna chite an la hmang ve ngai lova. Chuvangin luite hian a chhunga cheng Zofate ei khawp chu a nei a ni.

Africa ramah chuan ramsate an pung a, tun thlengin an la dam khawchhuak zel a, khawvela ramsa tamna berte zinga mi niin an sawi thin. Tualchhung indona rapthlak tak tak hmun hrang hranga a chhuah fo avangin mihringten an tuar nasa em em a. Ruah tui tlak that loh avangin

tam a tla a, n upang tam tak a suat nasa em em bawk a, dam khawchhuak (survive) zo lo an tam em em tih kan chhiar thin a. Mizoramah erawh chuan mihring kan pung tual tual a, sangha leh ramsa dangte erawh chu an ral zo dawn ta! Dam khawchhuak tura lawi an awm thei ang em? Zoram timawi zel tura kan chenpui tur sanghate leh ramsa dangte hi an awm ve zel ang em le? Zawhna lian tak a lo tling ta. Chu zawhna chu chhan theuh i tum ang u.

References :

1. Sangzuala Pa : "Sangha tlangvuak," *Meichher*, August 1989, Aizawl, Thunder Press, 1989

2. Pu C. Zachhunga : "Mizo sangha tlangvuak dan," Unpublished.

3. Pu Thandanga : "Sangha tlangvuak" Unpublished.

---:O:---

VII Sa aih dan

MIZORAM hi ngaw dur pui pui a nih lai leh, mihring an la thawl lai chuan sa a tam hle a. Sa hrâng ṭhen-khatte chuan ina an ran vulhte a bei ṭhin a, an thlawh-hmaa thlai leh buh te a tichhe bawk ṭhin a. Mihring seh tuma a beih hial chang te pawh a awm. Chuvangin pi pute chuan a theih ang angin sa an kap a. Chu chu an thlawhhma himna te, an ran vulh him nan te leh anmahni tihlum theitu laka an inven nan te niin a lang a. A sa an ei duh vang hrim hrim te pawh a ni bawk a. Kawng leh lama thlir chuan an nun khawchhuah (servive) theih nana thil pawimawh tak pakhat a ni kan ti thei awm e. Chuvangin sa kap thei te chu an ngaisang a, mipate tan intlansiakna kawng khat a lo tling ve ta hial a ni.

Sa lu lawm te, sa aih te leh sa lu lam te hi thil inhnaih tak a ni a. Sa kah lu in a thlen zana sa lu an lawmnaah te, a tukah emaw, a remchan hun apianga sa lu an aih tea an sak ṭhin hi sa lam hlate chu a ni mai a. A chang chuan Hlado te pawh an chham tho. A tlangpui erawh chuan ram vakin emaw, ramchhuakin emaw sa hrâng a kah a, in a thlen dawnin khua aṭanga hriat phak tur kawtchhuaha a chham ṭhin hi Hlado a ni ber a. Mizo hla chi hrang hrang zingah hlado hi a upa pawl tak a ni nghe nghe.

"Sa hrâng" an tih bik sai te, ramsial (tumpang leh selê) te, sakei te, sanghal te hi chu aih ngei turah pi leh pute chuan an ngai a. Sakhi hi sa hrâng an tih zinga tel ve a ni lo na a, sa malsawm a nih avangin an ai ve ṭhin a. A duh chuan sazuk leh saza te pawh an ai ve tho.

Sa aih hian hun bik a nei lo va, sa kah emaw, sa awh emaw tukah an ai thei a, a hnu hun rei deuhah pawh an ai thei. Sial emaw, vawkpa emaw, vawkpui emaw hi sa aih nan chuan an hmang ṭhin a. Sa aih hi a hautak deuh avangin mi rethei deuh te chuan an ai lem lo thei bawk. "Pasalṭha sa kap thei nih chu mi awmthei deuh hna a ni," an ti ṭhin.

Sa aih ni chuan nilengin zu an in a, a aihna ran an talh bawk a, tlaiah ruai an ṭheh ṭhin. Pa upa deuhin malsawm dilna ang deuhin an chhamphual bak chu sawngbawl dan an nei chuang lo. A aitu kawtah chuan thingsia, a hnah nen an phun bawr luih a, vawmhruia phuarin an phun zing chuk ṭhin a, chu chu "sa ngul" an ti a. Sa aih hladoah pawh hetiang hian kan hmu.

Rual ing e, sel na u law, kan tual e,
Zing na thing lenchhawl e.

Sa lu lam hlaah pawh an phuah a :

Ami ngul maw zing zawk, a sa ngul maw ?
Hrualhrui an ban kherh chiai e, kan tual hmaiah.

Hrualhrui an ban kherh chiai e, kan tual hmaiah,
A zik e thim hman lo ve, a tualto ang.

Saikuti (1830—1921) pawhin a û sa aih ṭumah tuala ngul an phun chuk chu :

Tualah ngul chhawl a zing tu run emaw?
Sa tin kap dai sak hmingah 'Thanghlei chhung' lo ti u,

tiin a phuah a ni.

Pi leh pute kha chuan sa lu hi an ngaihlu hle a, an kah emaw, an awh emaw, kawng danga an tih hlum reng reng lute chu an paih mai mai ngai lova, hnangin an cher a, a ro hnuin sumhmun bangah an tar a. Chu chu ropuina chi khatah an ngai a, Pasaltha in a nihzia tilangtu a ni. Mikhual tan pawh chutiang ina thlen chu a chakawm bik thin. Pasaltha sa kap thei chuan an mikhual kal chhuak tur hi sarep rawh chhun chaw hmeba funsak hram an tum a. Chutiang tithei chu mi zahawm leh ngaih ropui an hlawh ṭhin.

Pasalthate chu an thihin, an thlan emaw, an lungphun emaw hungna banah hrui an thlung kual a, sumhmun banga an sa lu tarte chu la thlain an tar dul thin a. Chu chuan Pasaltha thlan a nihzia a tilang a, an ngai ropui em em a ni.

Hmasang zo nunah chuan sakei aih hi pi pute khan an ngai puithu hle a, sakei an ngaihdan pawh hi a mak ang reng hle. A hming pawh an sawi lawng lawng ngai lova, "Sapui" emaw, "Sakawl" emaw tiin an lam thin a. Khuavang ang deuh thawa ngaiin, mi chanchinte pawh eng nge maw chen chu hriain an ring. A ruka thil tisual te, uire te chenin hriain an ngai a. Mi tha pangngai leh thil sual ti lote chu a seh an ring lova. Chuvangin sakeiin mi a seh chuan thil tihsual eng nge maw tak nei ngeiin an ring ṭhin. Nu a lo uire palh te hian, nausen engmah hre lo hnenah tal a inpuan loh chuan an ngaih a tha lo va. Chu vangin nausen bengbulah, mi dang hriat ve hauh lo turin, "Ka uire" tiin zawi tein an hrilh a, an ngaih a ṭha chauh thin.

Ramchhuakte pawh hian an kap duh zen zen lova, mahni inven nan emaw, loh theih loh thil avanga an kah emaw te hian, "Ka kah hlum a ni." an ti duh lova, "Ṭek khampheiin a den a ni," tiin thukhuh takin an sawi zawk thin. Uanpui a hnehin an zep tlat a, a ruang pawh an

hlawm ngai lo. Mizo hnahthlak zinga Lai (Pawih) te phei chuan sakei hi unau angah an vuan a, sakei tihlum an awm chuan an sun a, awmni an kham hial a, ṭhlanṭhu ang deuhin hna thawh te an chawl ṭhin. "Pawih chu sakei pawhin an seh ngai lo" tih ngaihdan an nei nghe nghe.

Hun a lokal zel a, sakei chungchanga ngaihdan te a lo inthlak hret hret a. Ran a seh ṭhin vang te, ina mi ngei pawh a lak fo avang tein tihhlum an hreh ta lo deuh deuh a. Kar kamin an kahhlumtir ṭhin a. Pasalṭhain a ran seh ruang chanchilha a kah chang a awm bawk. Tin, a chimawm hle avanga fâl siama an delh hlumtir ṭum te pawh a awm. A chhan chu eng pawh ni se, sakei an tihhlum chuan an ai ngei ngei ṭhin a. A hautak deuh avangin dan naranin lalin an ai ṭhin a, chu chu "Sapui vui" an ti.

Sakei aih nan chuan ran lu kim, sial, vawk, kel leh ui an hmang ber a, sial chauh pawhin an ai thei. Sa dang aih ang bawkin sakei aih hian hun bik a nei lo va, an tih hlum tuk lawkah emaw, a hnu deuhah emaw pawh aih theih a ni. Tih hlum hlim, a hringa aih a nih chuan a aitu lal kawtah, thing kawkalhah a ruang chu an dintir mai a. A hnu rei deuha aih a nih chuan a vun hih tawh chu an ṭhui pum leh a, a pumah hnahchhawl emaw an hnawhkhat a, a aitu lal tualah chuan a tak ang thovin an dintir thung.

Sakei aih dawn zan chuan a kaptu leh a mei satthlatu chu an mut a thiang lova, an tlaivar ngei tur a ni. A aih ni chuan a khuain awmni an kham a, tumah ram kal loh tur a ni a. Loh theih loh avanga hmeichhe tui chawi tur pawh mipain an veng zel ṭhin. Sakei aih nia ram kal chu sakeiin a seh duh an ti a, an fimkhur em em a ni. Lal inah chuan darkhuang a khat tawkin an tum vut

vuttai darbu, darmang leh khuang te an tum bawk a. Darbu hla chu :

Chhimbuk leh peng peng intu intu,
A lu lam kawng, lu lam kawng,

tih a ni Tin, a aihna rante chu an talh a, zu leh sa chu vantlangin an ei thei a. Lal leh upate chuan lal inah zu no-dawm pahin an inbuatsaih a. Chawhnu thlangherah sakei lam tak tak chu an tan chauh ṭhin.

A hun a thlen chuan a aitu chu sakei ruang helpui turin upa paruk emaw, a aia tam deuh emaw te nen lal in aṭangin an lo chhuak a, meichhia angin an inthuam vek a. Kawrchei an ha a, puanrin an sin a, puan an khum a, saiha an beh a, paikawng an phur a, tuibur an zu a, pawnfen an feng a. A aitu ber khan hmuithlur a keng a, hmeichhia angin sakei ruang chu a chhaih a. Lal in aṭanga an lo chhuah rual khan nuihza siamtu an lo tel ve a, an insiamchhia a, nuihza an siam a, mipui chu an nui dur dur ṭhin a. Chutih lai chuan a aitu chu a nuih ve a thiang lo. A nuih palh vaih chuan ai lo ang emaw, a chungah thil tha lo tak thleng tur emawah an ngai a. Chuvangin sakuh a zakzeh a, a nuih palh pawhin sakuh chu a nuih a ni, an ti a, engmah a pawi tawh lo.

A aitu chuan hmuithlur a ken kha a thlur dulh dulh a, sakei lu chu vawithum a khak fuhtir a, vut a bengna tuibur kha a khat tawkin a ham khu sut sut bawk a. Tham lo takin a ṭawngkhum a, he hla hi a han sawi a:

Tu maw ka lamthuamthuma riak ?
Pawthira leh Hrangchala;
Phaileng bula kamkei lu kan tuk sawk sawk,
Kan sah sawk sawk - haw...

Chutih lai chuan a vel tlang tin aṭangin sakei dangin lo thlir thuapin pi leh pute chuan an ring a. An ṭhian

thattu kha hmeichhia mai nia an hriat avangin an thinrim em em a, "Khutiang hmeichhia mai pawh han ngam lo chu a tlawmthlak mang e" tiin an inpet ruh ṭeuh ṭhin a ni an ti.

Nakinah chuan a kal hualtute kha inchhungah an va lut a, an hmeichhe thuam hlipin Pasaltha thuamin an va inthuam thung a. A aitu chuan diar ṭial a khim a, vakul chang a tawn ngauh ngauh a, ngunhnam a pai a, fungki a ak a, silai a pu a. Artui chhum hmin sa leh sailungvar a hum bawk a. Sa ruang hmaah chuan a ding a, sailungvar kha a barh a, anin artui kha a hmawm a, "Kha, nangin sailungvar hi ei la, keiin artui hi ka ei ang; tu lem hmasa sa, a hnuhnung zawk chu dawih zawkah; ka ei zo tawh asin, i la ei zo ve na nge? Nang kawng hnuaiah i tla ang a, kei kawng chungah ka kal ang; nang chhim kun aṭangin i lo thawk ang a, kei hmar khaw sang aṭangin; nang chhim mihuai i ni ang a, kei hmar mihuai ka ni," tia a diriam zawhah kawlhnamin a lu-ah vawithum a sat a, silai mu thun lohin a kap zawt a. Hla sa chungin kawlhnam a vilik a, a kal hual leh a. A thiante pawh khan an han diriam ve leh a.

Tlang aṭanga lo thlirtu sakei dangte khan Pasalṭhaten sakei ruang an sawisa chu an lo hmu a, an thian thattu Pasaltha hlauhawmzia kha hriain, "An va hlauhawm em!" an ti a, mei kawhin an thlanchhe chiam thinin an ring. Tin, sakei kha mihring a lo seh tawh chuan a aitu khan hmawlh zumin a mitmu a kher chhuahsak a, a paih daih ṭhin. Tichuan lal inah an luhsan ta nghal a. Sakei ruang chu upa thenkhatin an zawn a, daipawnah an paih daih a, chu chu a tawpna a ni ta.

Sakei aih ni hi ni ropui a ni a, muala sa lu an aih lai khan in chhungah zu an lo inhova, an inleh tawn nuk

puk a, zu leh sa a tam ṭhin. Michhe daikilkara mite pawh an tlai ve em em ṭhin a ni.

Thil mak danglam tak chu, sakei ai tawhte an thiha "Thihthiap ven" a ngai bik tlata an lo ngai hi a ni a. Upate sawi danin, thihthiap chu beng pasarih nei a ni a. Sakei ai tawh chu a thihin a ruang chu rawn bawm a tum ṭhin a, amah ngei a lokal loh pawhin rannung zinga a duh duh a tir thei a, khau emaw, tho emaw a tir ṭhinin an ring a. Chungte chuan mitthi ruang chu an va ei mur mur ang tih hlauvin an veng ṭhin a. Tichuan thihthiap veng tur chuan naupang tam ṭawk tak mitthi awmna in bang chhak te, kawmchar bang lam te, ṭhawmmawlte chu an vaw ri chuah chuah thin a ni. Chutianga thihthiap an ven hah manah chuan mitthi thlaichhbiahna sa chu an sem ṭhin a. Kawng leh lama thlir chuan mi chhiatniah naupangho chu an lo hlim ve hle thin thung a ni.

References :

1. Pu Remkunga; *Mizo pi pute*, Aizawl, R.B. Press, 1980
2. Pu C. Zachhunga :"Sakei aih dan," Unpublished.
3. Pu K. Zawla : *Mizo Pi pute leh an thlahte chanchin*, Aizawl, Gosen Press, 1989
4. Pu C. Vanlallawma : "Sakei aih dan," *Thu leh Hla*, February 1990, Aizawl, RTM Press, 1990

———:o:———

VIII Ral thah sawngbawl dan

HMAN lai kan pi leh pute chu khua leh khua an indo va, an inrûn a, rawlrâlin an inbei a, nunau chenin an insawisak sak fo va, a hlauhawm hle a ni. Chuvangin, khaw venghim ngam khawpa huaisen leh ral that ngamte chu an chawisang em em a. Râl lu mual lâmpui theite chu Pasalṭha chungchuang, mi zawng zawng zah leh ngaihhlut, khawtlangin an thlamuanpui em em an tling. Râl lu lâm (mi lu lâm an ti bawk) aia ropui zawk, kan pi leh pute khan an nei lo a tih theih hial a. Chuvangin ngun deuhin i lo zir teh ang.

Rammu tur leh rawlrâla che tura an kal dawn chuan an fimkhurin an puithu hle a. Hlawhtling ngei tura an hriat hun ṭha bikah an chhuak a. Thla de chho, thla bul ding lama arsi a awm chuan, "Chem a châwi" an ti a. A vei lama a awm chuan, "Mi lû a khai" an ti thung. Chu chu rammut hun ṭha berah an ngai. Râl tan pawh chu chu hun ṭha ber niin an ring tho va. Chuvangin, tlangval zawng zawng rammu tura kal vek an awih ngai lo. Tin, rammu an kal hlan chuan lo fimkhur hle turin an chhungte an chah ṭheuh ṭhin.

Rammu tur emaw, rawlrâla che tur emawa an chhuah laiin, an khaw lam aṭanga ram lam hawia thlâwkin bawngpui a hram lauh lauh chuan hlawhtling ngei dawnin an inring a, an hlim hle ṭhin. Bawhhlaah pawh hetiang hian kan hmu :

Ka chung e, bawngvapi leh nemziar hmarin chhawn chi maw,
Ram tha e, chhawn ta ngei e, tialnghian than hawl ka vak liau e,

Amaherawhchu in lam hawia hrâm chunga bawngpui a thlawh erawh chuan vândûaina tâwk turah an inngai a, an kir leh vek ţhin a ni.

Râl lu lâm thei tur chuan, an va thah râl lu kha in an thlen ngei tur a ni a. A hlat erawh chuan a chhip vun, a sam telin an hawn tur a ni. Tin, râl a va thahnaah chuan a bulah emaw, a chungah emaw dingin a thattu chuan a hming vawithum chhalin Bawhhla a chham ţhin a. A chhan chu—a râl thah chu mitthi khuaah a chhiahhlawh tur a ni a; a thattu thih veleh a inah a rawn hmuah huna hriat theih nan a ni. Râl that tam phei chuan hmuaktu ngah hlein an ring.

Mi hrâng rual rammu, râl lu hâwnte chu khua an thlen dawnin, khaw ên laia an luh a thiang lo va. Daipâwn hmun remchangah an ţhu khawtlai a. Zanriah ei kham, lêng lên hun velah thawm an han neih ţan a. Silai an kâp a, bawhhla an chham a :

Arsi e, thlapa chawl law, ralvawn arkhuana'n e,
Zan thim e, zing hman se law,
Kei chu e, ka do rinnampa ka tlun e,

an han ti vang vang a. An silaite an han lawn leh un un a. Bawhhla dangte pawh an chham zel a.

Tuma hrilh ngai lovin khuaa mite chuan rammute hlawhtling takin an lo haw tih an hre vek a. An helhhawlh a, nula rim tlangvalte pawh an haw zung zung a, Zawlbûkah silai an inthemthiam tlaivar zak a. Upaho pawh awmtual aiin an ţhu tlaivar a. Nulahote chuan an duhsakte an lo bân atan arkeziak buatsaihin an buai zan-

khua ve bawk a. Rammute Bawhhla chham leh silai kâp inhrosa vel chu khuaa miten va pawh phal a ni lo.

A tuk zingah leilung a lang ṭan ruai ruai a, rammuho khan uar lehzualin silai an han kâp leh ul ul a. Khua an lo lut dawn ta a ni tih mipuiin an hrethiam vek a. A hmuak turin an chim hum hum a. Nulate pawh mihrâng lo hawte bân tumin arkeziak nen an thawk chhuak a. Intawh leh inhmuh chak taka inep tlaivar zak, an han intawng hlimawmzia chu mihring ṭawnga sawi fiah phak a ni lo hial!

Nulaho chuan rammu lo hawte chu an lû-ah te, an bânah te, an ngalrêkah te, an nghawngah te arkeziak an ken chu an bân mawlh mawlh a. Lalnu leh miṭha nute chuan arkeziak aiah ṭhihna te, ṭhival te, ṭhifên te an lo bân ve bawk a. Tin, rammu zawng zawng tan räl thah ṭheuh chu thil har tak a ni a. Ṭhiante thah sa kha an sât ve a, râl that anga ngaih tho an ni. A tlangpuiin arkeziak bâka thil ṭha leh hlu dawngtute chu râl thattu, mi lu khai ngeite an ni.

Rammute'n an râllak sum hawnte chu in hranga an chhungte emaw, an laichin hnaite emaw chuan an lo chhawk a. Silai, darkhuang, fei leh chemte an hawn ber a. Heng an râllak thilte hi indil mai mai a thiang lo, tlan kher tur a ni. A tlanna sum chu tê lutuk leh lian lua a awm lo va. A chhawktu chu an duhsak dan leh neihnun a thu a ni ber. Silai emaw, vawk emaw, puan emaw, berhbu emaw, artui emaw pawhin an tlan ṭhin.

Mihrângte chuan Bawhhla chhama silai an kah hnuin, mahni in ṭheuhvah an lut a. An râl lu lâkte erawh chu Pûmah an dah a. Tukthuan an ei kham hnu chuan thuam famkima incheiin, mi lu khaiin lal mual an pan ṭheuh a. A dahna tura siam - lal muala ṭhangteah chuan mi lu chu

an dah a, a bulah lampeiin chaw ṭhing tlem an dah bawk a. Tichuan, râl lu chu an mual lâm dawn ta a ni.

Mihrâng mual lâm turte chu hetiang hian an inchei ṭhin a'ṿ:an puan ṭha ber chu kawrtawnghâkin an ha a, paitung, tawngkawla leh pailung dahkhawmna iptê te tak tê leh fungki an ak a, chhâwndâwl an tawn a, arkeziak an lo bân zawng zawng kha a ngai tein an inbel leh a, tuirual an tawn a, zawngchal neite chuan an khim a, sial meuhva râl lo ai tawh chuan vapual chang an tawn tel ṭhin.

Mual lâm tur mihrângte chawimawi tur chuan nula an thlang chhuak a, tuirual an tawn a, arkeziak an khim a, puandum an archempai a. Mihrângho ruala lâm ve turin an lo buatsaih ve thlap a. An lâm veleha sawi thlêk turin ṭuirual pakhat ṭheuh an keng bawk. Chu chu a ni, tingṭang hlaah :

Theiruar zai c, mihrang sulah,
Lengi ka thle e.

Di loh siali'n lam chhawn ka hlan,
Tuirual chawiin lengi ka thle,

tia an lo phuah chu. Hetia lal muala thuam famkima inchei mihrângte leh nula rual, a nalh thei ang bera inthuam an han ding ho chu mawi an ti em em mai a. Farṭuah leh vau vul inpawlh chûk ang mai a ni e, an ti ṭhin. A hun lai chuan a aia mawi leh ropui a awm lo hial ang.

Darbu tum tur te, khuang bêng tur te, darkhuang tum tur te, tumphit tum tur te pawh an lo inpeih ṭhap bawk a.

An inpeih fel hnu chuan mihrângho chuan muala mi lu an dahkhawm chu an kal hual a. Lam hmahruaitu chuan artui chhum hmin sa a ah kha a chanve a ei a, a

chanve dang chu a kut vei lamin a hmet sawm a, mi lû dahkhawmna bula lampeia chawṭhing dah kha a kut vei lam kherin a zuk phul a, a phul pah chuan :

Hei, mal chaw ka vei lamin ka pe a che,
Lamthlang i rap ang a,
Lamchhak ka rap zel ang;
I meithal chawi kha zawp sela,
Keia meithal chawi i thin leh lungah tla rawh se,

a ti a; chu chu, "Mal chaw pe," an ti a. Bawhhla a chham ang a, silai vawi thum a kâp nghal ang. Darbu leh tumphitin, "Râl hâwlna in dâl e, Râl sial hâwlna in dal e," tiin an ḥan tum a. Mihrângho khan tha tho tak, zawi hnalh siin an han kal hual leh a, "Leido râl thuam ang kan do, Thlangpui thlunglu kan lam e." an han ti ta nghal a. Darbu chuan :

Ralin sial hawl na maw e,
Hawl na maw e;
Ral chalin sial hawl na maw e,
Hawl na maw e,
Hawl na maw e,

a ti ta vut vut mai a. Tumphîtin an han tifâwn khur leh bleuh bleuh bawk a. Chu veleh mihrangho khan an ke ding lam chu vei lamaḥ, khauh ang reng, zawi hnalh siin an han theh lêt vel a, kalrem ropui chu an rem ta a ni. A rei deuh deuh va, an uar tulh tulh a, an ri ta bûng bûng a. A khaw pumin ropui ti tak leh mit tla lek lekin an thlir nileng zak ṭhin.

A laia an mi lu dah kha theihtawpin an dîriam a. Silai mu awm lovin an kap dum dum reng a, a ka chhungah te an kap thûl a, a lei te chu silai hlo phuh avangin a tawm têu tûn mai a. Mual laiah chuan zu thlum tak an hûng a, siala ral ai tawhin an khawn hmasa ber a,

mihrangho khan an inkhawn chhawk zel a. Siala ral aitu chuan :

Lu chung e,
Thlang vapual e,
Her law luai samah e,

tiin a chham a; ral lu kha a han riam a, a kap dum dun bawk a. Ral lu dahna aṭanga hla deuhvah mihrângho kha an lam kawi vel a, nula rual khan an hnungah an zu zel bawk a, an tuirual ken kha an sawi thle nghiau nghiau reng bawk a ni.

Mual lam hi lam lal a nih avangin hunbi nei thlial darbu tum hla pawh an tum thiang a. Darbu tum hla zawng zawng an tum thiang vek a ni. Chung zinga la deuhte chu :

Chhimbuh leh peng peng intu intu,
A lu kawng lu lam kawng.

Arin khup tui a dawt a dawt a,
Sai rualin a phei a khawng a khawng,

tih leh a dangte a ni. Tin, mual laiah "Thing serh" an phun a, a bulah chawhtawlhin zu thlum elkhên an siak chhuak tling luau va. Thing serh kiangah chempui an dah a, "Kei ka ni" inti deuhte chuan thing serh chu an pan nal nal a, chempui chuan an kik kerh a; a bula ṭhu chuan zu thlum tak chu Nopuiin a lo pe a; a in zawh veleh a kal leh nghal mai ṭhin. Thing serh sah hi, "Lal khua leh tui chhah nan nun ka pe phal e," tih tluk a ni. Khaw khata thing serh sat ngam an tam chuan mipuiin an thlamuanpui em em a ni.

Tlai lamah chuan an ral thahte chu tlak lamah an vui ta a. Thingtuai bânpuan tiat velah mi lu kha an tar a, lungdawhah an phun tlar ṭhin. Chumi hnu chuan kawtchhuaha thingah an khai a, choakin a tlan huai huai ṭhin.

Lal pakhat Mangpawrha pawhin Zadeng lal ti hian a phuah a :

Zadeng an thlungah kulva chang chuang lovin,
Lianak chuang rawh se,

tiin. Mi lu khaina hi "Sahlam" an ti a, zihnghal leh phân thing an duh bik nghe nghe.

Ral lu an mual lam tuk aṭang hian mihrângte chuan "Chhawndawl" an tawn thiang ta lova, an dah ṭhin. "Lênchhawn" erawh chu an tawn thei thung a. Nula rimnaah te lênchhawn chu an tawn a, miin an ngai ropui em em a, tuma'n an tithinur ngam lo. Misual leh awmhlei deuhte chu, "Kiang rawh, ka chhawnin a hêm ang che," an han ti a, an ngawi hle hle ṭhin.

Hun remchang hmasa berah ral thattu chuan mi lu chu sialin emaw, vawkin emaw a ai ṭhin a. A aih loh chuan a thaha thlarau kha a nem lo vang a, amah pawh chovin a bei leh ngam ang a, a â maiin an ring. Mitthi khuaah pawh chhiahhlawh angin a hmang thei bik lo vang.

Siala ral lu aitu chuan a kawtah hranghrual ngul sang tak, phulraw kuai a phun a, a kuaiah chuan hranghrual a khai a, thli tlehte hian a invaw ri ṭhuau ṭhuau va, mite'n ropui an ti em em ṭhin. Tin, hranghrual ngul bulah chuan hnah tam tak nei- thingse ṭang an phun a, vawmhruiin an phuar khawm a. A kiangah chuan thing phel sei fe, ban pahnihah an kham a, "Kawkvahai" an fûk tlartir ṭhut ṭhin.

Vawkpaa ral lu aitu chuan siala aitu ang bawkin, thil chi khat chauh lo chu engkim a ti ve vek a. Hranghrual ngul erawh chu a phun thiang ve lo thung. Tin, ral lu hawn ve lote chuan an duh chuan an ai lo thei a. Mi lu an hawnte kha thihchhawn tal an neih theih nan tiin, mipa naupang puak rual chenin an sahtir ṭhin bawk.

Ral lu an aih ni hian mi pahnih thumin silai leh phaw nen, ral an beih laia an veh dan an zir a; silai kapin Bawhhla an chham a, hmuhnawm an ti ve hle a. Tin, mi lu aih ni hian hla dang an sa meuh lo va, Bawhhla erawh chu an chham chamchi a, silai an kap reng bawk.

Mizo nun hluia pi pute'n an aih theih zingah ral lu aih hi a ropui ber a, an ngaisang ber bawk a. Ral lu aitupa chu khawtlangin an zah a, an thlamuanpui em em. Fehna apiangah duhsak an hlawh a; zu hmunah phei chuan Nopui dawm hmasatu an ni ṭhin. Saikuti zai hian a hril chiang hle :

Laimi man la tanchhawn ka hlan ang che,
Tualah leng la, lenrual su herin.

Nangmah hi maw lian khawpui chhan mihrang an hril chu,
Khawnlai dawn u, Tiau rala hnam len valte zawng chu.

Anmahni ngei pawh hian an indah chung nungin an dinhmun hi an hre hle a tih theih awm e. An thinur tuma an inhrosakna ṭawngkam lar tak chu, "Ka lû chhâwntual, ka bân ralsamkuai," tih te a ni. A awmzia chu, "Tualah hranghrual ngul te, kawkvahai te ka phun a, ka tlar tuar ang hian ka lu hi chhawn tawnna fung phun fona tual a ni a; Ralsamkuaiin a vela thil dang a kuai bet ang hian, ka kutin ral lu ka khai a, a samah ka ṭham tlat a; chuvangin, ka bân hi ralsamkuai a ni," tihna a ni.

Hetiang hian hman lai Mizo nuna aih theih zinga ropui ber, an lam zinga lal bera neihin an ral thahte chu an lo sawngbawl ṭhin a ni. Tun lai Mizo nunphung aṭanga thlir kir chuan rapthlakin nunrawnthlak hlein lang mah se, a hun laia an khawsak dan leh an indo tawn fo te, khaw venghimtu mi huaisen tam tak an mamawhzia te ngaihtuah chuan, thil tih ngei awm chi leh an khawsak dan nena inhmeh tak a nihzia kan hriatthiampui thei a. Hetianga an ni tin nun mamawh nen inhmeh taka an lo chîng chhuak

thiam leh, ropui leh mawi taka an lo phuah thei hi an fakawm hle a tih theih awm e.

Mizote Kristian kan nih hnuah pawh ral lu lam ziarang hian eng nge maw chen chu a la tuam a. Kristiante hmelma ber Setana hneh huna ringtute awm dan tur ral lu lam boruak aṭanga thlirin Laithangpuia (1885—1937) chuan thiam takin a lo suangtuah a:

Indona ropui i lum tiam thlentir la,
Lal Isua Mikaela tirchhuak la Setana man se;
Sipaiten sual hneh hun hrang lam kan nghakhlel,
Gehen lal sual kan do ral ai-in.,

a lo ti a. A hla phuah dang pakhatah pawh :

Gehen ral hi thisen vanga
Kan hneh hun chuan;
Kan ai dawn theirual, tanchhawn nen,
Van Zion khawpuiah khian.,

a tichhuak a ni. Hetiang khawpa Mizo Culture-a innghat Kristian hla tha hi kan nei tam lo hle a ni.

Pi pute lo chin thin thil thenkhat aṭanga chhinchhiah tlak tak pakhat chu, mi pahnih thumin silai leh phaw nen, ral an beih laia an veh dan te, ral lu lam nia an zir te, sakei aih nia a kaptu (aitu) leh upa paruk velin hmeichhia anga inthuama lal in aṭanga an lo chhuak a, sakei ruang an chhaih vel te, a thawh hnihnaa Pasalṭha thuam inbel a, sakei ruang an cheksawlh vel te hi, chang tih inhre hauh lovin lem an chang a ni a tih theih a. Chuvangin kan pi pute khan Lemchan kalhmang leh nihphungte hre lovin, an thu leh hlaah te puang chhuak lo mah se a takin an lo hmang ve tih kan hmu a. An rilru leh tihdanah khan, "Element of Drama" a inphumin an lo nei ve niin a lang.

THU HAR HRILHFIAHNA

Arkeziak : La tluak var, sei taka phiar, a hmawr tawna pehbuk awm.

Bawngvapi : Irliak sava

Chhâwndawl : Kel chal hmul sei tak, saphît thing pil leh hrui sena chhum sen, ngênchi emaw, hruk emaw buk taka an chhun khawm, mual lâm ni leh thih ni chauha an tawn thin.

Fungki ; Silai hlo bwm, sele kia siam, mawi taka chei.

Ngenchi : Ngen leh dar zunghrual pathum neia chhun pawlh, a lehlam kawrawng, a zum, chhâwndawl tawnna funga hman.

Hrânghrual : Phulraw kuai sang tak an phunah bûr tan bun bul lam an khai a; thing suih mum a velin an khai bawk a, thli tlehin a invaw thuau thuau thei a, siala râl ai chauhin an phun thei.

Hruk : Ngenchia a siam, a kawrawng lam thuam thuma kâk, a laiah kel chal hmul var an thun a, a sir tuakah a sen ve ve an thun bawk a, buk taka tih vek a ni. A thei apiangin neih phal a ni na a, a chhûn man a tam avangin mi hausa deuh chauhvin an nei zo.

Intu : Inchhawn

Kawrtawnghak : Mual lâm tur mihrânghovin, phelh mai thei lo tura an puan hmawr pahnih, nghâwnga an veh thin.

Kawkvahai	:	Farṭuah suih pheka sava lem an siam, ral aih nia hman thin.
Lênchhawn	;	Chhâwndawl aia buk lo deuh, mual lâm tûk aṭanga ni sarih chhung chauh khawlaia an tawn ṭhin.
Lianâk	:	Choâk.
Malchaw	:	Malsawmna chaw.
Tawngkawla	:	Thir te tak tê, tubauh ang deuha chher kawm, meilung bil tawh tih hriam leh theihna.
Tuirual	:	La tui tê tak tê, mau nêm taka suih ṭhuam thum hmawrra kûr zêk zêk theia tar chi, a chanve chung var, hnuai lam sen, mual lâm nia nulaho tawn ṭhin. Tuirual pakhatah latui pathum a awm a, fangkhat tia koh a ni.
Pengpeng	:	Kiltheihrawk.
Tumphit	:	Mau, kezungpui tiat emaw, a aia tê emaw, a mawng lamah a châng awm tura zai fik hmawk a ni a. Mual lâm ni leh buh za aih ni-a mawi taka an chhêm rik ṭhin a ni.
Zawngchal	:	Kel chal hmulsei tak, chhum dum leh sen, a var rawngte nen sei taka phiar pawlh, mihrâng filawr chauhvin an khim ṭhin a ni.

References :

1. Pu K. Zawla : *Mizo pi pute leh an thlahte chanchin*, Aizawl, Gosen Press, 1989
2. Pu Remkunga : *Mizo pi pute*, Aizawl, R.B. Press 1980
3. Pi Hrangchawli leh Pu T.T. Pachhunga : *Thuro bu*, Shillong, Ri Khasi Press, 1975

IX Thawnthu hlutna

HMASANG atanga Mizo pi puten an nun ram leh hun tawng ang zela an phuah chhuah thawnthute hi a thahnem hlein a rinawm a. Mahse ziaka engmah chhinchhiahna an neih loh avangin tawngka maia inhlan chhawng zel mai an ni a. Chuvangin hriat zui zel tak loh bo ta mai mai a tam hle a rinawm a. Tunah hian Mizo thawnthu tam vak lo kan la hre thei a, a lawmawm em em a ni. An hna thawh, nunphung leh huntawng ang zela an phuah-chhuah a nih avangin a fiptha hle a tih theih a. Chuvangin a hlu em em a ni. Chung a hlutnate chu tunah hian a langsar zual deuhte tarlan kan tum dawn a. Kan hriat ang ang pawh kan ziak seng vek dawn lova, kan hre vek bawk hek lo. Tin, mi hrang hrangin an hun tawng ang zela hlu an tih dan pawh a dang thei tih pawh hria ila a tha hle ang.

Pakhatnaah chuan, tawng zir nan thawnthute hi a tha em em mai. Tawng hi a che reng a, a danglam zel a, hnam khat tawng rau rau pawh a hun leh hmun azirin a thang a, a danglam thin a. Mizo thawnthute hi hmanlai [illegible] pi leh [illegible] tawng hriat nan leh, tawng bul [illegible] nan a tangkai hle a. [illegible] hauh loha an khawsak [illegible] chhuah [illegible] Mizopa [illegible] vekah chuan a chiang a, a fiah bik nghe nghe.

Baibul letlingtute pawhin chu chu an hmuh hmaih hauh lo va. Mizo tawng kalhmang leh sawidan nilova leh-lin chu, Mizo tawng tho ni mah se a thu awmzia tak hriat a harzia an hria a. A theih ang tawka tih Mizo hram an tum thin. Mizo nunphung leh ziarang neo inrem taka dah tur chuan Sam 23-na thu theokhat :

Lalpa chu min Vengtu a ni a,
Ka thlacham lo vang;

tih te hi —

Lalpa chu min Awmtu a ni a,
Ka tamchhawl lovang;

tih awm a ni a.

...Ka hmaah hian dawhkan i buatsaih a,
...Ka noak a liam reng a;

tih lai te hi —

...Vawk mi talh a,
.. Fatu hluiah mi kiltir a;

tia dah chuan Mizopa rilruah a chiang em em bik a tih theih awm e.

Tin, "A khawngaihna kan chang theuh, khawngaihna hunga khawngaih leh chbawnna nen," tih te pawh hi Mizo tawng zawng a ni ngei mai a. Mahse a Mizo tawk lova, a chiang lo deuh tlat a. Tichuan Mizo thawnthua, "Zûnte-i nu, ka siam ang che i ti a, lungngaihna hlir, lungngaihna hlir," tih Mizo thawnthu tawngkauchheh zulzuiin "A khawngaihna kan chang theuh, khawngaihna hlir khawngaihna hlir" tia dah hi a fiah bik em em a ni, tiin Rev. Dr Zairema chuan a sawi.

Hei hi entirna tlemte kan tarlang a ni a. Mahni ma-mawhna hmun leh hun apiangah Mizo tawng kalhmang leh ṭeizia hriat leh zir nan thawnthute hi a tangkai em em tih kan hre thei a ni.

Pahnihnaah chuan, Mizo nunphung hriat nan a ṭangkai a ni. Thawnthu atanga kan hmuh theih langsar tak chu, hmanlai chuan fahrahte hi an khawngaihthlakin an retheı em em thin a. An nuhrawnte hi an sual thei em em thung a. Chungte chu Thailungi te, Fahrah rethei-ah te, Liandova te unauah te, Mauruangi thawnthu leh a dang atang tein chiang takin kan hria a. Hengte hi thil tha lo atanga thil tha zir chhuah nan a ṭangkai hle.

An nunphung dang kan hriat leh chu, unau an inhmangaih thiam em em dan a ni thung a. Liandova te unauah te, Sichangneii thuah te, Pa fa kawihrui sat chatah te leh a dang dangah kan hmu a. Unau pianghmun ngat chu tumah an inthlahthlam ngai lova, an inensan mai mai ngai hek lo va, an inlainat tawn em em a, mangannaah an ṭang hova, hrehawm an su tlâng zel a, a thlum 'a al an eiza dial dial tih kan hmu a ni. Thangthangtê hian nun mawlmang taka khawsa pi leh pute nunphung aṭang hian zir tur kan ngah em em.

Pathumnaah chuan, Mizo hla ṭha tak tak innghahna a tling. Hmanlai Mizo thawnthuah hian hlaa inbiakna leh inchhawn tawnna a tam hle a, a mawi a, han chhiar ngawt pawhin lung a tileng thei a. Tun laia kan hla phuah thiam ṭhenkhatte pawh hian Mizo thawnthua innghatin hla an phuah ṭo a, a inhmeh a, Mizote rilru a chawk tho bik nghe nghe.

P.S. Chawngthu chuan "Chhawkhleipar" mawizia leh, Zoram tiangamtu a nihzia tarlan nan :

Em ni ang le 'hmasang Chhuran,
A sen reng reng hlauh zel tur?
A ni lo ve Zo bawm par sen,
Zo, bawmtu Chhawkhleipar.,

a' han ti a. Mizo rilruah zawng a fiah a, ngeng a chhua ngaih mai a ni.

Lalzuithanga (1916—1950) pawhin ngaihzawng nena induh taka kumkhuaa lendun riai rial a duhzia sawi nan :

Hmanah Zawlpal, Tualvung rauthla iangin,
Chang dun ila van zawl phengphe lengah;
Suihlung rual ni lena par tin lawrin,
Leng dun ila indi bang lovin.,

tiin duhthu a lo sam tawh a ni. Entirna pahnih chauh kan thur chhuak a ni a. Mi dangte pawhin thawnthu rinchhanin an phuah nual a, an la phuah deuh deuh dawn nghe nghe.

Pathnaah chuan Novel (thawnthu) ṭobul ṭha tak a tling a. Tun lai khawvela mite chhiar tam ber chi khat chu thawnthu (novel) a ni a. Hetiang novel hi mi tam takin thawnthu (fork-tale) rinchhanin an phuah ṭhin a. Hmasang thawnthu ang ngai ngaiin an zam ve tihna a ni lova, a hrulah emaw, an duh lai rinchhanin emaw, a hmun leh hmingte tlawhchhanin emaw an phuah thin.

Mizote zingah chuan pi leh pute thawnthu rinchhana phuah novel kan la nei tam lo hle a. Khawlkungi ziak *Zawlpala Thlantlang* hi a langsar ber pakhat a ni awm e, tunah (1992) B.A. zirlaia hman mek a ni. He novel hi a bu chhung thu a ngaihnawm bakah a bu hming hian Mizo mipui a hip hrim hrim a tih theih awm e.

Mizo novel phuahtute hian langsar takin an rinchhan lo na a, Mizo thawnthu kalhmang an zawm deuh vek a tih theihna lai a awm a. Chu chu novel tawpnaa a changtu ber nula leh tlangval an innei a, hlim taka an khawsa zui ta (happy ending) hi a ni a. Hetiang hi Mizo thawnthu tam tak tawp dan a ni a, Mizo traditional idea chi khat a tih theih awm e. Tun lai thleng hian hetianga hlimnaa tawp chi lo hi chu Zofate hian kan la ngaithiam lo deuh a, kan la pawm meuh rih lo a ang hle. Keini ang

tho hian Kawl (Burmese) te pawh hi an ni ve. Engpawh ni se, kan thawnthute rinchhan emaw, tlawhchhan emaw hian novel a la chhuak tam deuh deuh ang tih kan ring.

Pangnaah chuan, thawnthute hi kan Lemchan (drama) ṭobul ṭha tak a ni. Hmanlai khan lemchan hi pi leh puten an phuah ve kan hre ngai lo va., Kristian Missionary-ten Mizorama an rawn chinchhuah liau liau a ni a. Mahse literature peng pawimawh tak a nih avangin zawi zawiin hetiang lamah hian hma kan sawn ve hret hret a tih theih a.

Mizo thawnthu lar tak rinchhana Pu Lalthangfala Sailo-in kum 1969 khan, "Liandova te unau" tih lemchan a phuah a, a ṭha hle, tunah (1992) B.A. zirlaia hman a ni nghe nghe. Mizo thawnthu a rinchhan na a, kalhmang fel zawk, ruangâm chiang zawk leh a changtute sum dan pawh mumal takin a duang a, a ṭui lai apiangah a belhchhah zel bawk a, a hlawhtling hle a ni. Hetiang hian kan lemchan thawnthute hi Mizo thawnthu rinchhan leh nunphungte tlawhchhanin a la chhuak tam deuh deuh ngei ang.

Paruknaah chuan, Mizote ṭawngkauchheh awmze nei tak tak, tawi tê han sawia a phenna Mizo thawnthu ngaihnawm tak inphum, a hrethiam tana fiah bik leh awmze thuk tak keng, a hre ve lo tana thui tak hrilhfiah ngai si te ṭobul pawimawh tak a ni a. Hetiang hi hnam tin hian an nei a, in hrilhfiah zung zung pawh a awlai lo hle. Kawng leh lama thlir chuan, ṭawng leh culture inlaichin nghehzia tilangtu a ni bawk.

Entirna tlém tarlang leh ila. Thianten, "Nang chu i nihlawh teh e. Pheichham i man ngawt a nia lawm," an tih chuan Mizote famhuai hriat dan chian a ngai a. "E, khuavang kai lai a ni maw?" an tih chuan pi pute khuavang hriat dan hriat ve a ṭul a. Hna kahthlak deuh

thawkin an han zo hram a, "Tha chu tha ngang ngang," an han tih bai bai chuan Samdala thawnthu hriat ve loh chuan a fiah lo va. Politician-ten, "Mizote chu Chhura chengkek lo tur ang lek kan ni," an han tih kak kak zawngin Chhura leh Nâa thawnthu hi hre tan chuan a chiang uar mai a. Tu chanchin emaw kan han ṣawi laih laih laia kan sawi bera a lo lan hlauh chuan, "Zia thup aw, zia thup aw" pakhatin a han tih zauh zawngin, Lalruanga leh Keichala te thawnthu hre tan chuan awmdan tûr a chiang nghal em em a. Zoram politics inlumlet thar tur angin titi khawlaiah a tam hle a, pakhatin "E, ri ret ret ka hria a nia," a tih zauh chuan, Liandova leh Tuaisiala thawnthu lo hre fo tan chuan a fiah em em mai a ni.

Hetiang hian kan ṭawngkauchheh (Idiom) phena thawnthu awmte hi a hlu em em a. Mizo ṭawng thukzia a tilang a, a ril ve zia chenin a keng tel a, a ṭangkai takmeuh a ni.

Pasarihnaah chuan, hmasang Mizote rilru leh suangtuahna hriat theih nan thawnthute hi a ṭangkai em em a. Pi pute kha an khawsak dan hniamin mawlmang hle mah se, an thawnthu chherchhuah ho tê têa langah khan, an rilru putdan leh suangtuahna ril te an lo pho chhuak ve a: Chungte chu Aesopa Thawnthu Fing te ang bawkа hlu leh awmze nei niin a lang.

"Artui leh Hmawlte inlâwm" thawnthu tawitêah khan, artui lova an feh ni chuan chhun chaw hmeh tur an neih loh avangin artui chu amah a inkang phal a. Hmawlhte lova an feh niah pawh vawt an tih em avangin hmawlhte chu a inhal hmiah tih kan hre ṭheuh a.

Heta ṭanga an rilru put dan kan hmuh chu, hmasanga kan pi leh pute nun chu inlawm ṭhin, a tul phawt chuan ṭhiante tan engkim huam a, an nunna hial pawh an pe phal tih hi niin a lang.

Reiek kham huai leh Chhawrpial kham huai indo thawnthuah pawh Reiek kham huaiho chu an lal Khawluahlai hovin Chawng an chen a, hlim taka an rik mup mup lalin Chhawrpial kham huaiho chuan an run ta a Reiek tlang tolawt lungpui, nauruai thlam tiat zet mai chu chhut thlak tumin Chhawrpial kham huai ho chuan an bei tlut tlut a, hlim taka Chawngchen Reiek kham huaiho chu deih hlumtir vek an tum a.

Chu chu an piah lawka awm Khuangkhai kham huaite chuan an lo hmu ru teng a, zualko intirin an tlan a. Reiek kham huai lal Khawluahlali leh a hote chu an va hrilh a. Chutah le, Reiek kham huaiho chu boruakah an thlawk chho ta sung sung mai a, Chhawrpial kham huaite nen chuan boruakah an inkhuainuai ta a. Tlawng nuar an tih chungah hian lu bung leh taksa bungte hi a tla reih ruih mai a. Tlawng nuar tui chu thisen hian a sen ngek nguk mai a ni an tia lawm !

He Fairy Tale hi a awihawm leh awihawm loh chu thu hran ni se, nun mawlmang leh hniam em ema khawsa kan pi leh pute khan, tun laia khawvel indona changkang ber te zinga pakhat "Aerial Combat" hi an lo suangtuah pha ve tih kan hre thei a. An thil suangtuah dan hi a hniam lo hle a, van a tawng ve hial kan ti thei awm e. Chutiang suangtuahna sâng chu an neih loh chuan he Fairy Tale hi a piang hauh lovang.

"Chepahakhata" thawnthuah thung chuan Mizo leh Vai finnaa an inel thu kan hmu a (heta 'Vai' tih hi Mizo hnamthlak ni ve lo zawng zawng a kawkin a lang). A lu lam leh mawng lam inang em em bawngah te, a ke lam leh lu lam hriat hran theih hauh loh thûlah te, nufa in ang em em chungchangah te an inel a. Mizopa chu a fing zawk tih kan hre leh a.

An hriat phak tawk khawvelah khan kan pi leh puten an aia fing zawk an hre lo va, an hmu bawk hek lo. An rilru a sang ve em em a ni.

"Kungawrhi" thewnthua inphum, hmasang Mizoten nun kawng an thlir dan hi a hlu a, a ropui hle mai. Khatia Kungawrhi a nat chiam a, Keimi tlangvalin a tih dam theih avanga nupuia a neih tak khan, a chhanchhuak turin tlangval huaisen Phawthira leh Hrangchala an thawk-chhuak a. An kal kawnga an chet dan leh harsatna an tawh te chu kan hriat hlawm avangin sawi ngai loah dah ila. Lamṭhuamthum aṭanga Khuavang-hoin Kungawrhi an khuaa an kalpui hnuin, an zu chhanchhuak leh ta kha a ni a. An khuaa haw leh tura kawi hrula an lawn a, Hrangchala leh Kungawrhi an lawn chhuah hnuin, kawi hrui chu Hrangchalan a sat chat a, Phawthira chu Khua-vangho khuaah a tla thla leh ta a nih kha maw ?

Khuaah Kungawrhi leh Hrangchala an va thlen chuan, a nu leh pain an tiam ang ngeiin Kungawrhi chu nupuiah a nei a, lalah an ṭhu ta nghe nghe a nih kha. Mizo nun hluia mi hausate chauhin an tlin, an Society-a dinhmun sang ber an luah theihna hial Khuang chawia an lo hlim mup mup laiin Phawthira a lo thleng ve ta a. Tichuan eng thil nge lo awm zui zel kha ?

Phawthira chuan khuang chhunga Hrangchala awm chu a pawt thla a, a sat chhum hmawk hmawk a, bung thum-ah a bung ta a nih kha. He tualthahna rapthlak tak leh he thawnthu phenah hian hmasang Mizote rilru laimu eng nge inphum le ?

Khawvel Drama ropui tak tak te, Novel ngaihnawm an tih te pawh hi ngun takin han zir ila, Kungawrhi thawnthu ai hian a ngaihnawm zawk a, a bengvarthlak zawk a, a innghahna khawvel a zau zawkin tak tak a ang

zual a ni mai thei e. Amaherawh chu a thu zirtir laimu leh mihring nun chhungril a puan te erawh chu a ropui zawk kher lo mai thei.

Entirna tlem tarlang ila. Khawvel thawnthu tar leh ngaihnawm tak, thiam taka lettu mi taima P.L. Liandinga zara Zotawnga kan neih ve Sherlok Holmes thawnthu zinga "The Crooked Man" (Series No. 7, pp 78-99)-ah khan, James Barclay-a chuan dik lo taka thil a tih avangin hun rei fe chu nuam takin khawsa mah se, a lo upat lamah a silfu a hrehawm em em a, rapthlak taka a thih thu kan hmu a.

Lehkha la nei reng reng lo, nun mawl leh khawsakna hniam taka cheng kan pi leh pute khan, mifing leh hnam changkangten tarlan an tum fo, literature 'form' hrang hrang hmanga an lo sawi lan thin ang chi bawk kha an lo suangtuah pha ve a, an theih ang tawkin thawnthuah an lo tah lut a, an puangchhuak ve a tih theih awm e.

Kungawrhi thawnthuah hian, dik lo taka thiltih leh mi bum chin chu, eng emaw chhung chuan hlawhtling angin langmah se, a tawpna chu chhiatna rapthlak tak leh mualphona tawpkhawk a ni tih min zirtir a. Kawng danga sawi chuan, thudik hi a tawpah chuan hnehna a ni a, a dingchhuak leh nge nge thin tih chiang takin min kawhhmuh a ni Mizo thufingah pawh, "Mi awkhrawlte chu an dingchhuak thei, mahse an tlu thlut thin." an lo ti a ni.

Awle, Mizo thawnthu tha leh ngaihnawm tak tak, thangtharten a hlutna an chharchhuah thar zel tur zinga kan tarlan theih chi sarih chauh atang pawh hian hmasang Mizo thawnthu hlutzia kan hre thei ang a. A hlutna dang thuk zawkte pawh chhiartuten kan dapchhuah theih ka ring bawk. Chuvangin Mizo thawnthute hi a thiam apiangin an laih chhuah tur ro phumruk a ni ti ila, kan uar a ni kher lo vang.

X Mizo sakhua

TUN hma deuhva ziaktu tam berte chuan Mizote hi ramhuai bia angin an sawi ṭhin a. Missionary-te pawhin thingbul lungbul bia angin an tar lang ṭhin. Tun hnu deuhva chik zawk leh uluk deuhva zirtute erawh chuan, chutiang ngawt ni lovin, an mawl ang ang leh phak tawk tein, kan pi leh pute khan Sakhua an lo nei ve a, chu chu kawngkal fel angreng tak awmin an zâwm ṭhin niin hriat a ni ta a. Tunah hian chu chu kan chhui dawn a, an tih dan kikawi leh chipchiar tak takte sawi vek lovin, Mizo sakhua leh an biakna an zawh kawngpui chu hriat awlai deuhva thlirin kan tarlang dawn a ni.

Mizo Sakhua hi Rûn leh Tiau inkara an chên lai, kum 1300-1700 A.D vela nei tana sawi a ni a. Heng hun hma pawh hian biak chu an nei ve mai thei a, an hre zui zel thei lo a ni mai thei e. Chuvangin, tuna kan tarlan tur Mizo Sakhua hi kan hriat theih hlat ber a ni ta mai awm e.

Kan pi leh pute kha tlang hrang hrangah chi bik te te-a awm hrang thliah an ni a. Chuvangin chi tinin sakhaw biak dan kawngkal hran deuh hlek an nei hlawm a. Amaherawhchu tuna kan hriat chian deuh ber, Mizo hnahthlak zinga hlawm lian deuh Lusei-te biak dan kan thlur deuh dawn a ni.

'Sakhua' chu lehlin nan tun lai hian sapṭawng 'Religion' hi hman a ni a. Mizo pi pute sakhua chuan 'religion' tih hi a huap zo lo deuhin a lang. 'Sakhua' hi ṭawngkam pahnih 'sa' leh 'khua' aṭanga lo awm a ni a. Hnam bil leh chhungkaw cnkawltu, kaihruaitu-a an ngaih chu 'Sa' a ni a, khaw pumpuiah a chhunga cheng zawng zawng hualhimtu, mihring leh mihring inkara thusawitu chu 'Khua' a ni thung. Tichuan, pialral kai tuma an hlen-chhuah rahbi tê tê, an sakhaw kalkawng chu i lo en teh ang.

1. Sakung :

Fatling chu a nupui fanaute neo in dang sela, a tih tur hmasa ber chu vawkpa sûtnghâk a talh ang a, chu chu 'Sakûng a phun' an ti a; 'Ama pualin sakhua a nei tan ve ta,' tihna a ni. 'Sakûng' an tihin a kawh ber chu kawmchâr sûtpui a ni.

Vawkpa chu tlai thim dawnin luhkapui disap hnuaiah an dah a, tu-fain a ke ṭawnna an phelh a, kut ngeiin an dawm a. Sadâwtin thiam hla a han chham a :

Sain aw ka sahrial lo chhang ang che,
Sakunga thovin ka sahrial lo chhang ang che,
Thlan chhaka thovin ka sahrial lo chhang ang che,
Thlan thlanga thovin ka sahrial lo chhang che,
Kawtlaia thovin ka sahrial lo chhang ang che,
Kawtpuia thovin ka sahrial lo chhang ang che,
Leiruta thovin ka sahrial chhang ang che,
Lailawia thovin ka sahrial lo chhang ang che,
Thawhhmuna thovin ka sahrial lo chhang ang che,
Bualchuma thovin ka sahrial lo chhang ang che,
Zinglaia thovin ka sahrial lo chhang ang che,
Chhuatphova thovin ka sahrial lo chhang ang che,
Chhuatcheha thovin ka sahrial lo chhang ang che,
Mualiiana thovin ka sahrial lo chhang ang che,

Nuntluaka pang dama thovin ka sabrial lo chhang ang che,
Sabana thovin ka sahrial lo chhang ang che.,

a han ti a. A chham zawhah Sadâwt chuan vawk zakdawh ding lamah, phuiraw bul chhah, a bul lam zumin a vit hlum ta ṭhin a ni. Vawk chu tufa-in an puah nghal a, a duh apiangin an ei thiang a. Thenawmte pawn sawmin an ei hat hat ṭhin.

An vawk talh chal vun, hmun thuma thlur, hmun li-a tan bun, kutzungpui bawk vel pathum chu phulraw hnângin an thil a. Hnâng lawrah chuan chutiang bawk chu pakhat an thil leh a, chu chu kawmchâr sût, khan-chhuk leh tlûng inkara hnânga hmerh beh, vawk vihna tûl hrûlah an thiat ta ṭhin a ni. Hei hi sa serh a ni a, 'sa thau' an ti a (Heta 'sathau' hi hlauhawm hmuh tuma 'thauah a man' tih anga lam rik tur a ni).

Sakung an hman hian ni thum an serh a. Hemi chhung hian mikhual thlen leh biak te, pûm tlawh te, hna thawh te, thei thur ei te, mitthi râl leh khawhar in kal te a thiang lo. Ni thum a liam hnu chuan zingah Sadâwtin thiam hla nen a thian leh ṭhin a. Tichuan a hmaa an serh zawng zawng kha an tithiang ta a, awm pangngaiin an khawsa thei ta a. Hei hi Mizo Sakhaw biak ṭanna a ni.

2. **Chawng :**

Mizo nun hlui han thlir kir vang vang a, an nun hah-thlak tak, râl hlau reng renga an khawsak lai leh, mawl-mang takah khan hlim taka an hmanho hun awmchhun zinga pawimawh ber pakhat chu 'Chawngchen' hi a ni a. "Chawng" ti leh, "Chawnfâng" tia sawi te pawh an awm bawk. He hun hi ṭhangtharte rilru khawihtu ber pakhat a tih theih awm e.

A urlawk leh a ṭiak ni nen chuan ni ruk lai a awh na a, tihpui ni tak tak chuan ni li a awh a. A indawt te te-in, an tihdan chipchiar taka tarlang lovin a ṭangkai tur zawngin an ila.

Ni li chhung lai hniamghnar taka zu in tur a nih avangin, a tlem berah zu ngân 40 (sawmli) lai neih a ṭul a. Chuvangin buh hum phur sawm zet den fai a ngai a. Chawng buh dêng tur chuan nula leh tlangval an sawm a, zan thla eng no nghual hnuaiah tha tho leh hlim takin, chhuah lama an hna thawh hah hrechang hauh lovin an deng luih luih a, an inrawn tlut. tlut ṭhin. Nula leh tlangval Chawng buh deng hahte tan a neitute chuan zu ngân sarih (ngân khat chu ṭin chanve aia tam hret a ni a) tum huih an ṭheh a, an hna hrai phawt a. Tun lai mite angin a hahthlakna lama chhut lovin, a hlimawmna lam kha an rilruah a lian zawkin a lang.

A ni khatna chu "In chhe siam ni" an vuah a. Ngamtlak deuh deuh an sawm a. Chawngpa in chu a chhe lai lai an thawm a. Mipui pun huna a chhiat mai loh nan a bante an thlawp a, ṭhawmmawlte an do ṭha sauh sauh ṭhin a ni.

Hemi ni vek hian Chawng sa leh chaw chhum nan thing phur turin nula leh tlangval an sawm a. Tam tawk tak an phur sang sang a, hlim tak bawkin an keuh rui ṭhin a. He thing phurh zan leh in chhe siam ni hi "Thingfar zan" an ti a, tlaivar zan a ni. Chawngpa chuan zu ngân sarih a ṭheh a, a farnu upa berin zu ngân ruk a thawh bawk a.

Nula leh tlangval an khawm leh a. Chawngpa in chhuat dungah chuan, chhak lam leh thlang lamah an ṭhu tlar pût a. Tlangval kapkalak kârah chuan nula ṭhu ṭheuh turin Val upain a rem fel thlap a. Tichuan zai an ṭan ta ṭhin a ni. Chawngpa chu a lo lâm chhuak a :

Kan chhung inah pal ang in tlar a,
In lungduh buan ang in pawm emaw ?

a han ti a. Chutah Val upa a lo ding chhuak ve leh a, a lâm nghal a. Chawngpa chu a chhang a, hla bawkin :

In Chawngchen e, in par kan tlan e,
In siangah ar ang kan ngam ta e.,

a han ti ve leh a. Khuang khât dalhin an vaw chhat chhat a, an zai dup dup a, an lung a leng em em mai a ni.

Tlangval kapkalaka nula thute chu "Chawi" an ti a. Hawihhawm lo deuha lo khuaikhem hlek pawh khap tlat a ni a. Chutiang ti an awm a, nulain a puan phei chuan, chu aia tlangval tana zahthlak a awm chuang lo ! A tuk thlengin mi zingah men ngaihna pawh a hre thin lo !

Chutia an ṭhut kual pup lai chuan a laiah mi pakhat a lâm a, hla a hril nghal a, mi dang an zai a. A khat tawkin Val upa chuan, 'Har a so ve, in nula ngaih kha inthlak tawh rawh ule,' a han ti a. Nulate chuan an ṭhutna an sawn ṭheuh a. A tahtawl zela an insawn avangin mahni ngaihzawng deuhte an chawi hun leh, nula tan an duh deuhte kapkalaka ṭhut hun a thleng a, an hlim em em mai a ni. Chutiang chuan zankhuain an zai a, an lâm a, tlaivar awl an ti hle ṭhin. Hei hi "Chawngchen" emaw, "Chawn leh lâm" emaw an tih ber chu a ni a. Mizo nun hluia nula leh tlangvalte nuam tih ber hun pakhat, "mahni lu lâm" an tih hial ṭhin chu a ni.

Kan hriat thiam ngei tur pawimawh tak pathum a awm a. Pakhatna chu Chawngchennaa nula leh tlangval an 'lâm' tih hian, tun lai anga ding chunga ban phar kher hi a kawk lova; Chawngpa ina an ṭhu tlar put a, tlangval kapkalak kara nula an ṭhu a, an zai dup dup kha an 'lâm' a ni mai.

Pahnihnaah chuan, "Tlangval khan in nula ngaih kha inthlak rawh u," an tih a, ngai-hi sakhaw ṭawngkam a ni a. Tunlaia kan hman dan, hmeichhiat mipatna inhman tawn hi a kawk hauh lo va. Hawihhawm lo deuha nula lo khuaikhem rûk pawh khap tlat a ni zawk. Tlangval kapkalak kara nula thu kha ngai an tih chu a ni mai.

Pathumnaah chuan, 'chawi' tih pawh hi malchunga thu tak tak a ni chuang lo. Tlangval kapkalak kara nula ṭhu kha 'chawi' tih hian a kawk chauh bawk a ni. Chawng an chenho leh an nun kha a thianghlim em em a, a zahawm hle a ni.

Chawngchen ni khatna "Thingfar zan" pawimawhna dang leh chu, nula leh tlangval tan chauh a ni lo va, Chawngnu leh Chawngpa tan chauh a ni hek lo. Vawiin thlenga Mizo hnam pum tan a ni. Nula leh tlangval hrai nan Chawngpa chuan a zu tha bik "Sumdêng zu" a han kaichhuak a, an siak eng kulh mai a. Chu chuan nula leh tlangval dangro thawina piah lamah pawimawhna tak a nei. Tunge in hmasa ber ang ?

Tuma recommend mamawh lo, lal leh upa te, Val upa te, nula leh tlangvalte leh khawtlangin lungrual taka an hriat tlan, mi kawlh sa kawlh hmaa zam ngai lo, lu chhum ban chhum huama khua leh tui lo chhan fo, tlawmngai filawrin a in hmasa tur a ni.

Tunlai mite ngaiha hun lo takah a biru a, tlangval tho thâng thain an zawng a, an hmuh har phei chuan sumdêng zu in a kham rei thei hlo. Mahse tlangval viak ṭhate ṭuan a ṭha a, an hmuh veleh an hnukhawng lui a. Chawngpa chuan mi zawng zawng hmuhah "Huai No" chu a hlan ta a. Mipui chuan ropui ti em emin an lo thlir ṭhuap a. Chutiang tluka lawmman sang leh hlu chu ṭhangtharte hian kan nei ve ta lo !

English tlangval tana "Night of Certer" leh, French tlangval tana "Knight of Legion" te, India ram tana "Param vir Chakra" te ai mahin, Mizo tlangval tan zawng u hun lai na na na chuan he "Huai No' inpek hian hmasang Zonuna khawtlang leh tlangval a vawn ṭhat dan bi ṭhang-tharte chuan kan suangtuah pha lo hle a, zir tham a tling a ni.

A ni hnihna chu "Zupui ni" an ti a, "Tu zu ni" ti an awm bawk. Zingah vawkpui an talh a, "Mual buh" atan an hmang. Vawk pahnih an talh leh a, pakhat chu chhung-kaw sakhaw biak nan a hi a, pakhat dang chu khawtlang tan a ni thung. Chawhnu lerah chuan thingnawi fawm naupang Zawlbuk aṭangin an lo chhuak a, tlangval dawn dawnin an ho va, Chawngpa in chu an rawn sâwi sawk sawk a, a ṭhenin luongin an vawm a:

Chawngnu, Chawngpa tho rawh u,
Sumdeng rualin zu kan nei lo ve,

an rawn ti a. Mahse makpa leh fatu hoten, "Zahngai rawh u, zah ngai rawh u, kan pe dawn a che u," an ti a. Vawkpui sa sawhchiar chu an pe ṭhin a ni. A zanah chuan nula leh tlangvalin Chawng an chen leh bawk.

A ni thumna chu "Zu ṭhing ni" an ti a, "Sa ruh kawl cheuh ni" an ti bawk. Nula leh tlangval an tel meuh tawh lo va. Khaw ṭhenkhatah chuan ruaipui ni anga an hman tho bakah, "Chawng buh thai" nan an hmang ṭhin. Dârin khuangpui lâm hla an tum a. khuang-puin an rem tlut tlut bawk a. Tichuan Chawngpain lei-kâah buh chu a thai ta a, a hnuaiah thingnawifawm nau-pang leh rethei deuhten an lo dawh a. Chutiang hlir chuan ṭum thum an thai a. Hei hi Chawngpa hausakzia entirna a ni.

A ni lina chu "Chawn do ni" an ti a, "Rual ni" ti pawhin an lam ţhin. An tufa, sa kut sa ko laho, ţhian bul leh ţhian sabengho khan an in lam aţangin chawhmeh siam sa an rawn la khawm a. Chung chuan ruai an ţheh leh a, chu chu "Chawng do" an ti a ni. An ruai chu chawhmeh chi hrang hrang inpawlh nuk a nih avangin, "Chawng do sa nuk mai alawm le," tih ţawngkam ţobul a ni nghe nghe.

A ni ngana chu "Tual phiah ni" an ti a. Chawngpa in leh a vel te an thian fai a. Chawngchena ran talh sa sem dawngtuten chawhmeh an thawh khawm leh a. Hemi ni atana khek zu ngâṇ li emaw an la chhuak a. Zu an inhó va, ruai an ţheh leh ţhin. Khaw ţhenkhatah chuan ni li niah an ţiak ţhin bawk.

Heng zawng zawng hi an hlen chhuah hnuin, Chawngnu leh Chawngpa chu mi naran chunga mi an ni ta a. Khum mawngah chhuar a siam thei tawh a, luhkapui a dawh thiang ta bawk. Thenrual zingah hawlh lawr niin "Chawngnu nge nge, Chawngpa nge nge," tih a ni fo. Tin, Mizo sakkaw biaknaa "Dawino chhui" (or Dawino kaih ţheh) an ti thei ta a ni.

3. **Dawi no chhui :**

'Do no kaih ţheh' tiin an sawi ve bawk. Dawi no chhuinaah hian thil chi hrang panga lai, Hnuaite, Lasi, Chung, Vansen leh Hnuaipuite a huam a. Mahse a mal hian thil puitling a ni lo va; thil tenawi, pawimawh ve tak, hautak lem lo, hmaih mai mai theih si loh, a kara hun rei tla lova a bul aţanga indawta hmaa chi. Sakhaw thil a ni a. Chuvangin, 'chhui' emaw, 'kaih ţheh' emaw an vuah nih a lang. Chungte chu a malin tawi te tein lo en la :

(a) Hnuaite : Vawkte nû hman a ni a, an biak ber chu in leh a vel, lei lama malsawmtu a ni. Sadâwtin vawkte chu thiam hla a chham hnan a.

Hnuaitein ka zeltluang lo chhang ang che,
Thuaidura thovin ka zeltluang lo chhang ang che,
Banrel bula thovin ka zeltluang lo chhang ang che,
Thawmmawl bula thovin ka zeltluang lo chhang ang che,
Kaldung hnuaia thovin ka zeltluang lo chhang ang che,
Kalvanga thovin ka zeltluang lo chhang ang che,
Leithuah hrâa thovin ka zeltluang lo chhang ang che,
Thuah hnih thuah thuma thovin ka zeltluang lo chhang ang che,
Chhimhmuna thovin ka zeltluang lo chhang ang che,
Kawmdawl hnuaia thovin ka zeltluang lo chhang ang che,

a han ti a. Kawmchar kawngkhar bul, in chhung lam, in hnuaiah a bul lam zum phulraw tûl zumin vawkte zakdawh ding lamah a vit hlum a. Thukah an rawh a, an chhûm nghal thin.

A sa chu a hmangtute chhung, hmeichhia-te nen an ei thiang vek a. A sa serh chu kawmchar kawngka bul, in chhung thlang lam hret chung, dichûm inkarah an dah thin a ni.

(b) Lasi : Lasi hnena sa kah leh awh theih nana malsawm dilna a ni a. Hnuaitê nen khan a hman dan a inang deuh vek, thiam hla erawh chu :

Lasiin ka zeltluang lo chhang ang che,
Sikhawthangan ka zeltluang lo chhang ang che,
Sikhawvaran ka zeltluang lo chhang ang che,
Hmawngfianga thovin ka zeltuang lo chhang ang che,
Khiang kaha thovin ka zeltluang lo chhang ang che,
Ni zung rawn zui che,

Thla zung rawn zui che,
Ka liang khanan lo tum che,
Nuntluang ṭumpui ang che,
Pangdam ṭumpui ang che.

tih a ni.

(c). Chung : Hemi tuma an biak ber hi sawi thei an vâng hle a, an thiam hla aṭang erawh chuan, Ni êng aṭanga malsawmna awmtirtu leh ruah surtirtu tih lungawi an tumna a ang hle. Vawktêin an hmang a, Sadâwtin thiam hla hetiang hian an chham a :

Chungin aw ka zeltluang lo chhang ang che,
Van sanga lengin ka zeltluang lo chhang ang che,
Chumchhi kara lengin ka zeltluang lo chhang ang che,
Romei kara chengin ka zeltluang lo chhang ang che,
Ni kara chengin ka zeltluang lo chhang ang che,
Thla kara chengin ka zeltluang lo chhang ang che,
Ni zung rawn zui che, ka zeltluang lo chhang ang che,
Thla zung rawn zui che, ka zeltluang lo chhang ang che,
Ka tlung khanan lo ṭum che, ka zeltluang lo chhang ang che,
Ka liang khanan lo ṭum che, ka zeltluang lo chhang ang che,
Ka di hrehan lo ṭum che, hreh hnih hreh thuman lo ṭum che, ka zeltluang lo chhang ang che.

a han ti a. Sadâwt chuan vawktê chu a dâwt hlum nghal a. Sumhmun chhak lam, thingkhawn leh sum inkarah tap an chhep a, chutah chuan an tah a, an chhum nghal a, a neitute chhungin an ei nghal thin. A helin emaw, a hmin hnuin emaw sa chu in chhungah an la lut ngai lo. A thing ei bang a awm pawhin, a hmun ngaiah bawk bel-tein an dah a, thlângrain an khuh a, a tukah an ei leh mai thin.

A bika siam ṭa serh bawm'-in a sa serh chu thing-khawn chungah an dah a. Tin, Chung an hmaa hian pûm tlawh te, theithur ei te, mikhual thlen leh biak te ni thum chhung an serh; Sadâwtin a then hnuah chauh an thiang thin a ni.

(d) Vansen : Hei hi van lama awm, chhum dum leh chhum sen inkara cheng malsawmtu nia an rin biakna a ni a. Arpa hluisenin an be ṭhin. Sadâwtin âr chu a talh hmain thiam hla a chham a:

Vansenin ka hluikhuang lo chhang ang che,
Van sanga lengin ka hluikhuang lo chhang ang che,
Ni kara chenga vansenin ka hluikhuang lo chhang ang che,
Thla kara chenga vansenin ka hluikhuang lo chhang ang che.
Ni zung rawn zui che, thla zung rawn zui che,
Ka tlung khanan lo ṭum che,
Ka liang khanan lo ṭum che, ka hlui khuang lo chhang ang che.

a han ti a. Tuiûm hûnna bulah a talh a, chumi hmuna an chhheh chawp tap lemah chuan an chhum nghal a, an ei nghal ṭhin. A serh chu changêl zik hnahin an fun a, an talhna zawn chung ditipah mauphelin an zep thin a ni.

(e) Hnuaipui : In hmun leh a hnuai lam lei thuah tina awm hnena malsawmna an dilna a ni a. Vawkpui no nei tawh ngeiin an hmang thin. Sadâwtin thiam hla an chham a:

Hnuaipuiin ka chhûrpui hi lo chhang ang che,
Inrel hnuaia thovin ka chhûrpui lo chhang ang che,
Kalvang hnuaia thovin ka chhûrpui lo chhang ang che,
Banrel bula thovin ka chhurpui lo chhang ang che,
Ṭhawmmawl bula thovin ka chhurpui lo chhang ang che.

Palfara thovin ka chhurpui lo chhang ang che,
Lei thuah khata thovin ka chhurpui lo chhang ang che,
Thuah hnih thuah tawma thovin ka chhurpui lo chhang ang che,
Thuah li thuah ngaa thovin ka chhurpui lo chhang ang che,
Thuah sarih thuah riata thovin ka chhurpui lo chhang ang che,
Thuah kua thuah hraa thovin ka chhurpui lo chhang ang che,
Kawmdawl hnuaia thovin ka chhurpui lo chhang ang che,
Pi biakin lo chhang ang che,
Pu biakin lo chhang ang che,
Chhang ngaiin lo chhang ang che.

a han ti a, Kawmchar kawngka thlang lam ban thlang ber leh chhung lam ban inkarah vawkpui chu a zak dawhah a dâwt hlum a. Chutah chuan an chhum nghal a, a sa chu inchhungah an ei thung. A sa hi rêp lovin ni thum chhungin an ei zo vek tur a ni a, an ei bân pawhin ni thum hnuah chuan an paih vek thin. An talhna hnuaiah chuan thûk tak, bân pil velin lei an cho va, changêl hnah zik an phah a, tah chuan a sa serh chu an dah a, lungin nghet takin an chhin a, leiin an chhilh leh thin.

Mikhual thlen leh biak te, thei thur ei te, puan tah te, mitthi râl te ni thum chhung an serh a; a hnuah Sadâwtin a thian thin a ni. Hnuaipui hi Dawino chhuinaa a tawp ber, a tlipna a nih avangin a dangte ai khan a hautak a, an urhsun deuh bawkin a lang.

4. Sedawi

Se talh hmasak ber a nih avangin he hming hi vuah a ni a. Sedawi chhun' tiin an ko bawk. Sepa tuai, a ki leh a beng inchen vel hi dawi tlak china ngaih a ni

A lu tarna tur "Seluphan" atan thingse kâk mawi tak, ramhnuaia mi chu âr kengin Sadâwt hovin an la a, puithu tekin an sawngbâwl a. Tlai lamah Seluphan chu puithu fein Sadâwt'ho bawkin an phun nghal a; thiam hla a chham a :

"Mu chhepa fûk nan ka ti lo,
Sa chhepa fûk nan ka ti la,
Chalvawma lu chuan nan ka ti a ni e,"

a han ti a, a kâk hniam zawk pawnlam an hawitir khor a; ft. 8 aia hniam lo, ft 10 aia sang lo a ni ṭhin. Chu chu ni khatna a ni.

Nu lama pu leh, pa lama pute chuan tu-fa pakhat nen zu in pahin zu zo hla an chham a:

Zuva zovuai, zuva zovuai,
Sakunga thovin zuva zovuai,
Khuain zuva zovuai,
Khumpuia thovin zuva zovuai,
Thlawhhmuna thovin zuva zovuai,
Chumchiha thovin zuva zovuai,
Bualchhuma thovin zuva zovuai,
Chhuatcheha thovin zuva zovuai,
Chhuatphova thovin zuva zovuai,
Mual liana thovin zuva zovuai,
Nuntluang pangdama thovin zuva zovuai,
Sabana thovin zuva zovuai,
Zinglaia thovin zuva zovuai,

tiin vawi thum an chham chhuak a. Nu pu, pa pu leh neitunu leh pa leh tufa pakhat chuan an ding lam zelin vawithum an in a. Chumi zawhah mi dangin an in thei ve chauh a ni.

Dawino chhuinaa Hnuaipui, Hnamitê, Lasi, Chung leh Vansena an biak tihlungawi nan zu tlem an chhiah leh ṭhin a ni.

Heng hnuah hian Sechhuntute chhung zawng thlâ chu Sadâwtin a mal mâla lamin a han hualsak ta a, a hrana ran talh erawh chu a ngai lo. Dam rei leh malsawm dawn nana hual a ni ber. An thiam hla ṭhenkhatte chu :

Hual ang, hual ang,
(Hranga) thla hual ang,
(Hranga) hmui hual ang,
Mi hnuai chhiah thla tur hual ang,
Miral vana thla tur hual ang,
Mi thatla hual ang,
Sa kapin hual ang,
Fanu chawiin hual ang,
Fapa chawiin hual ang,
Buhpa chawiin hual ang,
Rareng chulin hual ang,
Chawmnu timin hual ang,
Chawmpa timin hual ang,
Kum sawmin hual ang,
Kum zain hual ang,
Tum vuain hual ang,
Hai tarin hual ang,
Pi biakin hual ang,
Pu biakin hual ang,
Ka chhang ṭhelhin hual ang.

a han ti a. Vawkpa an talh ṭhin a ni.

Rahbi hran ni lo mah se, 'a serh zinga a mei ang' tih ang deuhva an hman ve ziah chu, Sakhaw biak aienna, 'Ṭlahpawh' a ni a. Sakhaw biakna rahbi an ṭan zanah an ti ṭhin.

Sedawi chhun an hman hian Chawng ang bawk khan thingphurh te, thing ek zû te, inchhe siam te, luhkapui siam ṭhat te a awm leh vek a. Sedawi chhun hma hma zanah nula leh tlangval an lâm tlaivar ṭhak a, Thingfar

zan an vuah tho. Sumdeng za pawh ropui takin an ṭheh a, tlawmngai-filawr thlan-chhuah chu "Nopui" an dawm hmasaktir-ṭhin a ni.

Sedawi an chhun ni chuan zingah, Sadâwt leh Sechhun tupa chu daipawnah an kal a. "Se thla chhuah," an va hmang tê tê a. Sadâwt chuan se fei hum chungin Sethlachhuah thiam hla a chham a :

"Chhuak ang, chhuak ang,
Chalvawma thla chhuak ang.
Ramhnuai lumin chhuak ang,
Sizawl lumin chhuak ang,

a han ti a. Tichuan a neitupain hma a hruai a, Sadâwt chuan a chhawm hawng ta a ni.

An Sechhun tur chu tlangvalin hah hnêpin an chaih phawt a. Tufain sial chu seluphanah sechal lu leh ban iasi râwtin an thlung a. In chhungah Sechhuntute thla chu pa ber aṭanga tanin Sadâwtin a han hualkimsok leh tê tê a.

Hual ang aw, hual ang aw,
(Chu mi) thla hual ang aw,
Nipui dam chen hual ang aw,
Thlapui dam chen hual ang aw,
Fanu chawiin hual ang aw,
Khumpui lumin hual ang aw,
Tappui lumin hual ang aw,
Tum vuiin hual ang aw,
Hai tarin hual ang aw,
Zawhza zovin hual ang aw,
Rareng chulin hual ang aw,

a han ti a.

Dam rei leh hmuingilna a dilsak a ni ber.

Chumi hnu chuan in chhung atangin Sechhuntupa leh Sadâwt chu an lo chhuak a, Sechhuntupa chu an sefei (Feipui) kengin, Sadâwt chuan haitê kengin hma a hruai a; Thlahpawiin zu a keng a, a zui ve bawk a. Se thlunna hmun an thlen chuan haitêa zu chu Sadâwtin a hmuam a, sial chu a phuh sang sang a. Tlahpawi chuan Sadâwt phuh rualin vawi thum a phuh ve bawk a. Se talh thiam hla Sadâwt chuan a han chham a:

Khuain aw ka chalvawm lo chhang ang che,
Sakunga thova khuain aw, ka chalvawm lo chhang ang che,
Thawhhmuna thova khuain aw, ka chalvawm lo chhang ang che,
Lailawia thova khuain aw, ka chalvawm lo chhang ang che,
Thlan chhaka thova khuain aw, ka chalvawm lo chhang ang che,
Thlan thlanga thovin khuain aw, ka chalvawm lo chhang ang che,
Khawlaia thova khuain aw, ka chalvawm lo chhang ang che,
Kawtpuia thova khuain aw, ka chalvawm lo chhang ang che,
Leituta thova khuain aw, ka chalvawm lo chhang ang che,
Bualchhuma thova khuain aw, ka chalvawm lo chhang ang che,
Chumchiha thova khuain aw, ka chalvawm lo chhang ang che,
Zinglaia thova khuain aw, ka chalvawm lo chhang ang che,
Chhuatphova thova khuain aw, ka chalvawm lo chhang ang che,
Chhuatcheha thova khuain aw, ka chalvawm lo chhang

ang che,
Mualliana thova khuain aw, ka chalvawm lo chhang
ang che,
Lenpuia thova khuain aw, ka chalvawm lo chhang
ang che,

tiin a chham a. Sadâwt leh Tlahpawi chuan vawi thum ve ve zu chuan an phuh leh a. A chhunna tur se zakdawh ding lam chu Sadâwt chuan zuin vawi thum a va thlawr feih feih a. Sechhuntupa chuan thiam hla a han chham ve leh a :

"Ka hmuh mawha ka tih a ni lo,
Ka en mawha ka tih a ni lo,
Nun tluang pangdam ka dilna a ni e;
Huang tâwtin lo lawi ang che,
A chhun tirhna ni rawh se,
Ka lam tirhna ni rawh se,
A ni, a thla dang lovin,
A kum kipin ka chhun ang,"

a han ti a. Chumi zawhah chuan Sadâwtin zu penga a leihna se zakdawh ding lamah, a pem tawk chauhvin a fei ken chuan a chhun hlek a. Hawi lêt miah lovin in chhung a lut nghal a, Sadâwt leh Tlahpawiin an zui bawk a. A chhuntupa chuan a sefei chu khumâi bang chhakah a tung a, a bulah zupeng a hûng bawk a.

A neitupain a chhun zawh veleh tufahovin an buaipui nghal a. Sial chu pawh thluk mai theih turin a keah an hling a. A lûa herh tlutu tur tlangval chak an awm bawk a. Pawh tluk nge herh tluk tih hriat hran theih loh khawpa rualin sial chu a let tawp ṭhin a ni. Se tluk dan ṭhat leh ṭhat loh khan an ngaih a tiṭhain a tiṭha lo thei a. 'Se tluk ṭha' an tih chu a tlu tawp a, tho leh lo va, a bû hek lo. Chuvangin, uluk takin an buatsaih lâwk a, a bû loh nan a hmui pawh hruiin an phuar tlat ṭhin.

Tufain sial chu hreipuiin a tukkhumah an chêk hlum a, an chan a, an chhum nghal a. Mipui tan ruai an buatsaih a, a khuain an ei dur dur thin a ni.

Hemi ni uek hian uluk taka an zawn, vawkte pian ṭha tak chu hmuh theih loh vana awm nia an hriat, engkim siamtu nia an rin pathian biak nan an talh a, "pathian sa" an vuah nghe nghe. Khumâl pawn bang bulah, se chhuntupa chipuiin tap an chhep chawp a. Chutah chuan Sadâwtin thiam hla a han chham a; hei hi "pathian," tih ṭawngkam chiang taka an lamna hmasa ber nia a lan avangin chhinchhiah deuh a ṭha.

Pathianin aw ka satluang lo chhang ang che,
Van sanga leng pathianin ka satluang lo chhang ang che,
Ni kara cheng pathianin ka satluang lo chhang ang che,
Thla kara chenga pathianin ka satluang lo chhang ang che,
Thian khawthangan ka satluang lo chhang ang che,
Pathian khawtawngpa'n ka satluang lo chhang ang che,
Mi tin siamtu pathianin ka satluang lo chhang ang che.
Sa tui siamtu pathianin ka satluang lo chhang ang che,
Thing bul lung bul siamtu pathianin ka satluang lo chhang ang che,
Chem dama thova pathianin ka satluang lo chhang ang che,
A chhang ngeiin chhang ang che,
A hlâng ngaiin hlâng ang che,

a han ti a. Vawktê chu a zakdawhah phulraw tûlin a dâwt hlum nghal a. Chutah chuan an puah a, an chhum nghal a, an ei thin.

Kan pi leh pute'n "Pathian sa" vuah hiala pathian an lo bia hi a chhinchhiah tlak hle a. Ni leh thla kara cheng, mi tin siamtu leh thingbul lungbul siamtu nia an lo hria te pawh hi ril ve tak a ni.

Sedawi hi ni sarih serh a ngai a, chumi chhung chuan pûm leh khawhar in tlawh te, thei thur ei te, mikhual thlen leh biak te a thiang lo. Ni sarih ral hnu chuan inthen kher ngai lovin a tawp ve mai ṭhin. Tin, thla thum a ral hma chuan sakhaw thila rahbi dang engmah an hmang thiang lo bawk.

Sedawi an chhun aṭanga thla thum hnuah chuan, "Se thla khung" leh "Se lu lawh" an hmang leh a. An se thla khung hla chu :

Khung ang, khung ang, chalvawma thla khung ang,
Sihpui lumin khung ang,
Kawtkai lumin khung ang,
Huang zawl lumin khung ang,
Inthuai lumin khung ang,
Thawmmawl lumin khung ang,

An sedawi chhun dawna an se thla chhuah kha a hmun ngaiah kalin an ko kir leh a ni ber. Sadâwtin puithu taka thiam hla chhanhim a ti ṭhin. Hemi ni vek hian "Se lu lawh" an hmang a, vawkpa sum thum aia tê lo an talh a. Seluphan aṭanga se lu la thla tur chuan a neitupa chipui, laina hnai an ruat a. An lakthlak dawn chuan Sadâwtin urhsun takin thiam hla a chham leh ṭhin. Se lu lawh thiam hla chu :

Tum ang, ṭum ang,
Chalvawm lu ṭum ang,
Nuntluak ṭumpui ang,
Pangdam ṭumpui ang,
Buh leh bal ṭumpui ang,
Chawn leh lam ṭumpui ang.
Niin a ek khum ang che,
Thlain a ek khum ang che,

Chumi hnu chuan se lu chu a la thla tura ruatin a la thla

a, a neitunu chuan 'dawrawnin a lo dawh a, puandumin a tuam ta ṭhin a ni. Tichuan sumhmun bang kawngka chhhakah, se lu dang tar zingah an tar ve ta a. Sedawi chu an zo ta a, Sekhuan an ti thei ta a ni.

5. Sekhuan leh Mitthi Râwp Lâm :

Sekhuan leh mitthi râwp lâm hi sakhaw biak kawngkal rahbi hran a ni lo va, sekhuannaah hian mitthi râwp an lâm ṭhin a ni mai. Rahbi palina Sedawi chhun zawhah, hmanraw nei nghal neinung deuhte chuan, Sekhnan dawn hian Dawi no chhui kher lovin an hmang nghal thei a. Mahse mi tam ber chuan an neih nghal mai theih loh avangin Dawi no an chhuichhuak leh te te ṭhin. Amah-erawhchu a hma lama kan sawi tawh avangin, Dawi no chhui dan chu tar lan nawn a ngai tawh lo vang a.

Sekhuan (or Sekhuang) nan chuan sechal emaw, sepa a ki hma lam kheh tawh emaw, a ki hmawr hawng emaw ngei hman tur a ni. Sepa tuai, "Khuang kân rual" tia an sawi ṭhin awmzia pawh, "Sekhuan nan a hmantlak tawh," tihna a ni. Tin, "Sa" chanpual atan vawkpa an talh bawk ṭhin.

Sathingzâr te, in chhe siam te, thing far zana nula leh tlangval tlaivar te, tlawmngai filawr tana "Nopui" pek te, Sedawi leh Chawnfâng hman ṭum ang bawk khan Zupui ni te, Chawndo ni te, Tlah hrût te, Zuzo thiam bia te pawh an hmang leh vek a. Chungte chu sawi nawn tawh lovin, a danglam bikna chauh tarlang ila :

Chawngpain laina hnai deuh mi pathum a ruatte chuan, tui chawi leh dah nan tuiûm an la a, an zo tawkin an pu haw a. An pual bika siam zu ngân thum, "Um-la-zu" an hlawh ve ṭhin. Tin, thingfar zana nula leh tlangval ei atan, Chawngnu ṭhiante chuan bal an cho va, zo tawkin an phur haw a. Chungte chu, "Rual ba cho"

an ti a. An pual bika ruat zu ngân thum, "Ba-cho-zu" an hlawh ve thin bawk.

Rahbi dang ai khan a hautak bik leh 'an uar zual avangin sathingzar aṭanga thla thum lai an inbuatsaih ṭhin a, Nula leh tlangvalin zanah zu tur buh an deng tlut tlut a, zu ngân sawmnga (50) aṭanga ngân za (100) inkar daih tur an dêng khawl ṭhin a ni.

A danglamna pawimawh ber nia lang chu, ruaipui ni zana "Mitthi Râwp lâm" an hmang hi a ni. Hemi ni hian mitthlim dinna tur hlâng lian tawk tak, zâwn theih tur an siam a. A zawn nan phulraw pali an hmang ṭhin. Mitthlim siam thiam deuh an ruai a, an chhungte thi tawh zawng zawng naupang, nula, tlangval emawte chu a ang thei ang berin, a hma daiha an lo khawl khawm lamu-in an siam a, a lu tuamna tur phei chu a hraupain puan 'an lo tah diam a. An chhung thi ṭawh hmingte an vuah thliah thliah a. An thlahtu zinga an hriat hlat ber lim chu lian bik takin an siam a, "Thlahpa" an vuah a; hlângah pawh a laiah an dintir ṭhin. Mitthlimte chu puanchei te, kawrzeh te, ṭhi leh ngûn tein an chei a, an siam ang thei ve hle ṭhin.

Chung milimte chu khumâiah an dah a, tukverh an dahpui a, an la lut leh a. An se talh sa tui lai lai kha hmawlhin an thil a, milim âwm velah an vit bûr a. An chei a, an sawngbawl lai vel chuan nu ber chu a ṭap thi tawhte ngaiin a ṭap hawm hawm a. A limte chu a bia a, anmahni vekin an chhâng leh a, an lung a chhe thei hle ṭhin.

Pa berin, milimte chu, ama pa (a hringtu) a thih tawh chuan, a ṭan nana hmangin zu a tulh diat diat a. A tulh kim vek hnu chuan a ṭap hawm hawm a. Tichuan, mualah an zawn chhuak ta ṭhin a ni. An zâwn chhuah tak tak hma hian darkhuang te, darbu te leh khuang te an rem a, dar hla chi khat :

"Dêng dawl dêng,
Mitthi râwp chawiin,
Dawl dêng, dawl dêng."

an han ti a. Tufahovin hlâng chawpin an sêp a. A khuain an thlir ṭhuap a, hmuhnawm an tiin ropui an ti em em a ni. A tlangpuiin ni li vel Sekhuan leh Mitthi Rawp lâm hian a awh. Sekhuan an hman zawh hian Selulawh a ngai leh a, a sawngbawl dan chu Sedawi chhun ang tho kha a ni a. Chumi hnuah Dawi no an chhuichhuak leh vek a. Tin, Sekhuan tlip nan rahbi dang an tih leh hmain Sedawi an chhun leh ṭhin.

Hetianga Sekhuan leh Mitthi Rawp Lâm an hman hnu hian tuium hunna zawn, inchhun bulah "Chhuarpui" an dawh thei ta a. Khumâi chungah "Se-rap" an siam thei bawk. Khumaiah tap tê deuh, "Vanlung tap" an chhep thiang ta bawk. A inah tukverh a hawng thei ta a. Diar a ṭial thei a; vakul chang pawh a tawn ngauh ngauh thei ta bawk a ni.

6. Khuangchawi

Hei hi Mizo Sakhaw kawngkala rahbi tawp ber leh ropui ber a ni a. Chuvangin, a hunah pawh Zorama hun nuam ber pakhat leh thla ên zual hun "October" an thlang a, "Khuangchawi thla" an vuah hial. An ni tin hna thawh rim em em an chawlhsan hun "Favâng âwllên" lai a ni nghe nghe.

Sechal pahnih, sepui pakhat leh vawkpa pahnih a tlem berah talh ngei tur a ni a. Heng hian awmzia a nei hrang deuh va, fel leh chiang takin a thliar theih chiah loh na a, vawkpa tê zawk chu "Pathian sa" a ni a, pakhat dang chu "Sa" biakna a ni ve leh a, Sechal pahnih kha "Khua" pual deuhva ngaih a ni. Tin, Sepui chu, "Tlângphal" an ti a, mualbuh tur a ni. Naupang pual a ni a, buhchiar tawh lovin an chhum a, ruai an siamsak ṭhin.

A hma lama kan sawi tawh sathingzar te, tuium lak te, rual ba chawh te, se thla khung te, tlah brût te, zuzo hla chham te a awm leh vek a, a hmâ ang bawk khan zu pawh a keng tel zel a. Thingfar zana nula leh tlangval tlaivara Chawngchen te, sumdeng zu ina tlawmngai filawr "Nopui" hlan te chenin a tel leh vek bawk. Thla thum lai ur lâwkin an buatsaih a. A hmaa mite ai khan a neitute an pawk zawk bawk a, a ropui zawk em em vek a ni. Chungte chu sawi nawn tawh lovin, a danglamna bik chauh kan thlir dawn a ni.

Khuangchawi tur chuan sawhthing zai lêp tlem, hmawlha thil tlar a mi tirh a tawntir a, nu lama a pute in banglaiah a va thlat a. Chu chu Khuangchawi ni-a Thing rawn dim tura sawmna a ni a. A mi tirh chu thing a thiah hma chuan a ṭawng thiang lo. Tichuan a va thiahna pa khan zu a lo zûk a, vawkpui a lo talhsak ṭhin a.

An inbuatsaih fel hnu chuan Khuangchawi ni takah khuang, dâr, feipui leh silai nena inthuamin an thawk chhuak ta a. A lâm turte chuan "Haituk" an tih thâwltêin zû an pai ṭheuh va. Val Upain hma a hruai a. An kalna tur khua aṭanga thawm an hriat theihna turah tlang an tlir a, an kap ri ulh ulh a. An thawm hriain Khuangchawi tur khuate chu a hmuak turin zupeng akin an thawkchhuak ve a. Thîngdimho chuan a hmuaktute nen an intawh hma deuhvin Khuallâm an han bei ṭan a, "Vakâwllen" in kal pahin an lam dual dual a. An han intawh meuh chuan zu an intulh a, tuibur an inṭhen nuk nuk bawk a. A hmuaktute zinga upa deuh chuan Dârlâm leh Khuangpuilâmin hma a hruai a, an lâm bawk a. Khuangchawinu leh pa tan ropui ni, khawtlang tan hlim ni a tling.

Ruaiṭheh zawh chuan a bika ruatten uluk tak leh rin awm taka an siam "Khuanghlâng"-ah Khuangchawinu leh pa, an chhungte leh laina hnai deuhte an ṭhu a, makpate

leh an vuavangte'n lal mualah an zawn chhuak a, an vir kualpui ta chiam a. A chunga chuangte chuan darbel te, darkhuang te, silai te, sial te an vawrh a; tun hnu deuh tangka awm hnuah phei chuan tangka te pawh an vawrh tel a. An inchuh mup mup a. Mipuiin hmuhnawm ti takin an lo thlir thuap a, an thil vawrh changtute khan an nei hlen zel thin.

Silai aiah thingfak suih mam, rinawm tak, bân chen vel an vawrh mai a. Sial aiah hruikhau rinawm taka herh, bân chen vel bawk an vawrh bawk. A changtute chuan a hnuah, Khuangchawitu hnen atangin a tak tak chu an la leh mai thin. Hei hi Khuangchawitute intihropui vena a ni.

Khuang an chawi zawh hian ni sarih an serh leh a, mitthi in leh pum tlawh te thei thuí ei te, mikhual thlen leh biak te a thiang lo va. Ni sarih rai hnu chuan inthen kher ngai lovin an thiang ve mai thin.

Thla thum hnuah Selulawh leh Selukhung an ti leh a, vawk an talh leh a. Khuangchawi chu Sedawiin an tlip leh ziah thin.

Tichuan Khuangchawipa chu Thangchhuahpa (In lamah). Zawhzazo a lo ni ta a. A duh anga zauvin tukverh a hawng thei a, bahzâr a siam thei a, vanlung pawh a siam thei ta a. Puantial a sin thei ta bawk. He Thangchhuahpa dinhmun hi hmasang zonuna an nih châk ber, an ngaihsan em em a ni a; Mizo Society-a dinhmun sang berah a lo chuangkai ta a ni.

Thangchhuahpa chu a thih hnuah a ran talh thlarau zawng zawngin mitthi khaw kawngah an zui ang a. Ropui takin Pialral a lut ang a. Chutah chuan faihawtin an lo chawm kumkhua dawn a ni. Hei hi Mizo pi pute Sakhaw vawrtawp chu a ni.

Mizo Sakhuain a kon tel pawimawh tak pahnih chu dam laia mi zah leh ngaihsan nih a, mi ropui nih leh, thih hnuah Pialrala kai a, hahdam leh nuam taka khawsaka, hna thawh ngai lova fai saa chawm niha awm heuh heuh theih hiln a lang.

Ram Lama Thangchhuah :

Ziaktu hmasa zawng zawngten Mizo Sakhua an chhui-naah pi puten thih hnua chen an chak ber 'Pialral' thlen theihna chi khat "Ram lama Thangchhuah" an sawi tel ngai hauh lo hi a mak ang reng hle a. Ngun leh chik zawka zirin, Mizo Sakhua nen a inzawmna lai i lo sawi teh ang.

Ram lama Thangchhuah tur chuan sa kap thei, mi huaisen leh Pasaltha nih a tul a. Sa chu engzat pawh kap se, ram lama Thangchhuah tur chuan hengte hi a kah ngei tur chu a ni - sakhi, sazuk, savawm, sanghal leh selê te. Heng bakah hian sai emaw, rulngan emaw, muvanlai emaw, vahluk emaw an kah tel chuan a ropui lehzual nghe nghe.

Sakhi hi sa malsawmna ngaih a ni a, an kah hmasak ber chuan 'ai a tluang bik' an ti a. Sakhi aih nan chuan "sakhi zu" an siam a, a thlum bik a, sakhi kapa al ve lo tan in a thiang lo; an in ve theih dan chu, mahni ao keng in "Awngah ka lo tang ang e" putar thenkhat chuan an ti a, sakhi zu intheiho chuan an in bangnawi, awnga an leih buak thin ai tlem tlem chu an chhun ve a, rui khawpa in tur chu an nei ve thei thin. Anmahni puala zu pek crawh chu a thiang lo a ni.

Vawkpa sutnghaka sakhi mal ai tawh chu sakhi zu inna [illegible]ngah an lal hle a, a khawn hmasa ber tur a ni a, an [illegible] pawhin pok hmasak ber tur a ni. Veng hla deuhah a [illegible]whin an zawng chhuak hram a, a in hmain mi dang in a thiang lo. Vawkpa sutnghak, sum ngaa sakhi

aitu mitthi-siah, siala-aitu lai chu lakhi an innash an lai theih dan a inthlak a ni.

Savawm hi aih ngei tul bikna a awm a. Pialral kawngah a hruai ngil ve theih loh avangin aih nem a ţul a, chumi hnuah chauh a hruai ngil theihin an ngai. Ram lama Thangchhuah thei tura hmaih theih hauh loh savawm hi sa hrang a nih avangin kah mai mai a har hle a. Chuvangin a kaptute pawh an lawm deuh bik tih an hlado aţang hian a hriat theih a.:

Kawla e, hawng lawi maw law, tlangah luai min tang a thliak e,
Pialral e, kai khamtu e, vawmphuai e, kai hlang ka duhin e.

Vawmphuai e, nang hmasa law, ni hnuai valpan a sul kan zui,
Sai lian e. kan kaih nen e. val tha keini zui vlaw ,

an lo tihlal a ni. Kan sawi tawh ang khan savawm hi kah mai a har em avangin, Thangchhuah khamtu a nih chuan a aiah zamphu an kap a, savawm ang chhiahin an ai a. Tichuan savawm kap anga ngaih an ni ta thin a ni. Hetianga pi leh puten tih dana an neih ngheh tawh, harsat bikna leh khamtua a tan dawna tlema herrem hret dan an neih thin hi, an nun peng dangah pawh a lang nual a. a mak ang reng hle mai.

Sele an kah tum chuan, "Arhnuaichhiah" an hmang thin a. An tih dan chu, ar an man a, an sa kah lu nen chuan khum lu-ah thlengpuiin an khuh a, a chungah a kaptu chu a thu a, "Thlengpui khup hnu thar leh thei lo" an ti a, tu a lu ngawi a, chu chu "Arhnuaichhiah" chu a ni. Tin, Kah ngei tul sa dang pawh khu a ha te a bal emaw, a ke a bal emaw, an kah tuma hnu lam hawia a tlu emaw chuan "Arhnuaichhiah" hi an hmang ngei thin.

Kah tul bik kan sawi tawh sakhi, savawm leh sele baka kah ngei ṭul dang sazuk leh sanghal pawh kha ram lama Thangchhuah tur chuan an ai ngei tur a ni bawk.

Ram lama Thangchhuah turten an kah ngei tur ramsate kah kim hi thil namen lo tak a ni a. Vawi tam tak ramhnuaia vah chhuah a ngai a. Sa an kah kher loh ṭum a tam a; an kahte pawh Thangchhuahna chi kher lote a ni fo bawk a. A chang phei chuan an kah tawh chi tho sa an kah chang lah a tam. Chuvangin ram lama Thangchhuah thei tura kah ngei tur sa hi chi nga chauh ni mah sela, sa dang tam tak an kap tel tih hriat tur a ni.

Tin, an ramvah emaw, an ramchhuah emaw ṭumin, upa deuh leh rawlthar kal dunin, a naupang zawk chuan sa lo kap sela, a upa zawk chuan Thangchhuahna tura a bak a nih hlauh chuan a kaha siam turin tlangval sa kah chu a dil a, tichuan ama kahah a siam ṭhin. Chutianga mamawh taka upa zawkin an dil chuan rawlthar chuan hun ṭha a la ngah a, la kap zel tur a nih ringin an kian a, an pe mai ṭhin.

A chang chuan ramchhuakte chu rei tak tak an thang a. Chuvangin chhungte ngaihtuah awm lo deuh neih te, hna thawk thei chhungkua neih te a ngai a. Mahni ngei hrisel ṭhat pawh a ṭul hle. Chuti lo chu pa mal deuh tan chuan buh ei neih lohna fo a tling. Hengte avang hian ram lama Thangchhuah theih hi namen lo tak a ni.

Tul leh pawimawh zawng zawng an thin hnu chuan, "Ram lama Thangchhuahpa" a lo ni ta a. A thih hnuin mitthi khaw kawngah a sa hrâng kah zawng zawngte kha a hmaah an kal a, Thangchhuahpa chu a hnung berah a kal a, a chhawm duah duahin an ring a. Sai a kah tel phei chuan a chungah a chuang ang a, vahluk a kah tel chuan a daihlim turin a thla a zar ang a, rulngan a kah tel chuan sazuk ki hreuah a inzem kual ang a, chu chu

muvanmi a, sah thlak tel chuan a lo chhaih vel leh bawk dawnin an suangtuah a. Chuvangin kah ngei tur baka sai te, fahlak te, tuinghen te, muvanlai te kap tel chu mitthi kawngah ropui chungchuang turin an mitthla bik thin.

Pawla kawt an thlen, chuan ropui ti em emin Pawla chuan a lo thlir a, a sairawkherha lo sai ahnehin a hlan zawk hial a an ti a. Tichuan Pialralah ropui takin a thlengin, hna thawk lova fai saa chawm turin a lut ta thin a ni awm tih.

Ram lama Thangchhuah danah hian, in lama Thangchhuah ten rahbi hrang hrang hlen tura an tih apianga "Pathian-sa" an teih ang chi kha a lanna a awm lo va. Sa hrang kah ngei tura an ruat an aih tumah pawh Pathian puala thil an tih sawi a awm ngai hek lo. Mahse in lama Thangchhuahten an thih hnua an chenna tur hmun nia an ngaih Pialrala tho ram lama Thangchhuahte hi khawmawi tura an ngaih avang hian, Pialrala chen theih dan kawng hnih in lama Thangchhuah leh ram lama Thangchhuah a awmzia kan hmu a. Pi leh puten thih hnua chen an chakna ber "Pialral" a tel tlat avang hian ram lama Thangchhuah hian an sakhua nen inzawmna a nei tih a lang a. Chu chu eng lai ber nge ni ang ?

Pi leh pute nun chu, kum 1890 bawr vel thleng khan pawm lama beitu lian tak pahnih a awm reng a. Pakhat chu, mi râl a ni. Khawchhak lam tanga rawn beitu emaw, anmahniho inkara indo tawnna emaw khan a bawh reng a. Nun ralmuang leh thlanthla mut siai siai hun te kha an nei tlem em em a. Chumi laka khawtlang hum ngam, lu chhem van chhum huaisen mipui chhan theite chuan chawimawi an hlawh nasatzia chawng an chen tumah chiang takin kan hmu a.

Pahnihna chu, sa râl a ni. Ngawpui dur khup kar ajanga invai, eng ehawpin khua an din a, thlawhhma an

siam a. Ramsa kawlh pui puitlin a hrua! reng a, in ram an ran vulhte a rawn bei fova, mihring nunna atan chena a hlauhawm chang pawh a tam hle. Tin, an thlawhhma a rawn suasam a, an buh leh bal te chenin rawi tak tak a tihchhiatsak ṭhin a. Chung laka veng thei mi huaisen leh Pasalṭhate chu an hlu em em a ni.

Ram lama Thangchhuah tur chuan sa chi nga kah ngei a ngaih thu leh, sa dang tam tak pawh an kah tel ṭhin thu kan sawi tawh a. Chung ramsa laka mi huaisente chu ral lakah pawh Pasaltha an ni tho ṭhin tih kan hria. Chuvangin ram lama Thangchhuah theite chu mi râl leh sa râl laka khawtlang dai ngul, mipui thlamuantu leh an innghahna, an hausakna leh neihte sa aih tuma khawtlang hrai nan hmang nasa a, an sa kah sa pawh mahni chhungkuaa ei bil mai lovin, a theih anga zau sawmin an chanho va, an inhleh tawn liam liam a, an eiza vek ṭhin a. An huaisenna par chu khawtlang tan vek a ni kan tithei ang.

Chu ṭhatna leh inpekna chu an ngaisang a, ropui an ti a, an nunkhawchhuah (survive) nan a pawimawhzia an hria a. Tichuan thih hnua awmdan tur an suangtuah theih sang ber "Pialral" pawh kai tlak ngei niin an pawm thlap a. Chumi kal theihna tur kawng pakhatah dah ngai hialin, ram lama Thangchhuah hi Mizo Sakhua nen an lo thlunzawm niin a lang. Tichuan ram lama Thangchhuah thei chu in lama Thangchhuahpa ang thoin, an dam laia khawtlang ngaihhlut leh zah em em, mipui chunga leng, mi ropui an ni a. An thih hnuah pawh hna thawh ngai lova fai saa chawm turin "Pialrala" kai theih an ngai a ni.

Mizo sakhaw laimu :

Khawvel sakhaw hrang hrang- Hindu, Mosolman, Buddha, Confucianism leh a dangte pawh hian, an zirtirna zawmtuten thih hnua awmdan turte an kawhhmuh bakah, an damlai ngeia thil ṭha tih a keng tel vek a tih theih a.

Chu chuan mihring damchhung nun a vawng a, chenna tlak leh engthawl taka khawsakhona hmun nuamah khawvel hi a siam ti ila, kan uar a ni kher lo vang.

Mizo sakhaw kawngkal indawt tê tê, rahbi chhawng ruk te kha ngun taka kan thlir chuan, a tlem berah sial 6, vawk 12 leh vawktê 3 talh ngei a ngai a. A nei leh tlin bikten an pawk talh te nen phei chuan a ṭhahnem hle a. Zu phei chu englai maha bang thei lo a ni a, zu atan buh engzatin tam nge an sem tih phei chu chhutchhuah tham a tling.

Heng rahbi chhawng rukah, hian mipui vantlang huap vek chi tum li- Chawngchen, Sechhun, Sekhuan leh mitthi râwp lâm, khuangchawi te a awm a. Thingfar zana tlaivar leh tlawmngai filawr tana sumdeng zu hmanga "Nopui" hlante a keng tel vek bawk.

Tin, ram lama Thangchhuaha Pialral kai thei te pawhin a tlem berah ramsa chi nga an kah a ṭul a. Sa dang tam tak an kap tel bawk a. Sa chu an insem a, an ai a, khawtlang an hrai thin tih kan hria.

Chung aṭanga kan hriat theih pawimawh tak chu, Mizo sakhaw vawr tawp hi Pialralah hna thawh ngai lova awm heuh heuh leh faisaa chawm chauh ni lovin, a kawngkal pumpuiah hian vantlang tana thil tha tih te, zu leh sa, thlum leh al te mahnia ei pha ve lo michhe daikil kara mite pawh huap veka ruai buatsaih te, an nun khawchhuah (servive) ve theih nana pawimawh tak, khawtlang mipui (society) chhan nana lu chhum ban chhum huama mi kawlh sa kawlh hmâa zam hauh lova ring lo rawlh a, mahni nunna meuh pawh chân ngamte chawimawi thlengin a huam tih kan hmu a ni. "Sakhuain a ngek a hlawh" tih ṭawngkauchheh an lo neih avang te hian eng nge maw chen chu a huamzia a hriat a. Kawng danga sawi chuan

a van-chhawng (vertical dimention) leh a lei-chhawng (horizontal dimention) te a huam vek a tih theih.

Mizo sakhuaah hian khawvel sakhaw lian dangte hnuhma ni awm a lang lo va. Kan thawnthu (fork-tale) ṭhenkhatah "Vai" tih te lo tel zauh zauh mah se, Hindu sakhaw rawngkai awm deuhte a tel chuang lo. Kan lo chhuahna lama sakhaw hlun Buddha sakhaw zia-râng pawh a tel lo a tih theih a. Pi leh pute khan an hnaih ber sakhaw hlun Buddha leh Hindu sakhaw sulhnu an sakhuaa hmuh tur a awm lo hi a mak ang reng hle. Mizo Sakhuain mipui vantlang tana thil ṭha tam tak a ken tel dan aṭang erawh hi chuan Buddha sakhua a hnaih deuh ber awm e. Mahse chiang taka Buddha sakhaw rim namna erawh chu a awm chuang lo.

Mimal hmuhchhuah leh zirtirna aṭanga lo chawr ni lo, an nunphung, an nitin khawsak dan leh an khawtlang (society) mila pi leh puten sakhua an lo din a, mi rethei leh chhia-vate zarzo theih chi thil tha tam tak tih tur neia sakhaw kawngkal an chherchhuak hi an fakawm ang reng hle a ni. Hei hian khawvel sakhaw pui leh hlun hrang hrangte zirtirna kawng a zawh ve a tih theih awm e.

Tichuan Mizo sakhaw laimu ber nia lang chu, khawvela an nunkhawchhuah (survive) theih nana mi huaisen leh tlawmngaite chawimawi leh, mi tam takin zar an zo theih chia thil tha tih a ni ti ila,, a sual kher lo vang.

References :

1. Rev. Liangkhaia : "Mizo Sakhua," *Mizo Zia-rang*, J.K. Press Aizawl, 1975 (Hei MZP-in kum 1970 a Essay inziaksiak a buatsaih tuma lawmman 2-na a ni).

2. *Mizo Sakhua* (Kumpinu rorel hma), Tribal Research Institute, Nazareth Press, Aizawl, 1983

3. Rev.C. Rosiama : "Mizo Sakhua", (Hei hi MZP-in 1970-a Essay inziaksiak a buatsaiha lawm 1-na a ni— Unpublish)

4. Rev. Saithanga. : *Mizo Sakhua*, Maranatha Press, Aizawl,

5. Pu C. Vanlallawma : "Di nei lo," *Thu leh Hla*, August 1989

6. Rev. Dr Zairema kawmna (15 November 1992)

7. Pu C. Zachhunga, Khumtung kawmna (25 November 1992)

——:o:——

XI Hmasang Zonun zepui

HMASANG pi leh pute nun peng hrang hrang aṭang khan an nunpum leh khawsakhonaa a laipui nia langte thur chhuah i lo tum teh ang. Changkang zawk leh fing zawka inngai thangtharte tan enfiah nan a ṭha mahna.

Pakhatnaah chuan, naupang tana chanpual an siam ve kha a ni. A tlangpui chuan naupangte hi pi leh pute chuan an ngai pawimawh lo hle a. Hlamzuiha thite chu, "Mai par ṭhlawn ang lek alawm," an ti a. Naupangte pawh nep taka dahin, "Naupang leh haitê chu an piang kum tin ngai e," ti tein an sawi ṭhin. Mahse an chanpual tur chu an hmaih ngai hauh lo tih kan hmu a ni.

Zu chi hrang hrang zingah naupang pual "Zulâwm" a awm a. Chawngchen nikhuaah pawh naupang tan "Sabebuh" an buatsaih hrang ngat a. Mizo kût chi thum zinga "Pawl kût" chu naupang puala ruat a ni bawk. Hong aṭangte hian, an ṭawngkamah naupangte ngainep hlein lang mah se, an chanpual tur chu an hmaihṭhelh ngai hauh lova, an ngai pawimawh ve hle zawk tih a hriat a. Naupangte dinhmun leh awmdan tur ngaihtuahin an lo dah chhe bik hauh lo tih a lang.

Pahnihnaah chuan, huaisen tur leh tlawmngai tura naupang leh tleirawlte an chher dan hi a duhawm hle. Mipa naupang infiamna chi khat "Sakei lem chan" aṭang te hian, eng ang nun dana puitling turin nge an duh tih kan hmu thei a. Khawtlang tana inpe tur leh, ṭhian chhan ngam tura an inchher chhoh dan hi a ngaihnawm em em mai.

Hmeichhe naupangte chu in chhung khawsak peng tin reng khawih thei tur te, la deh thiam tur te leh, thingṭang k[illegible] hi a ṭha hle a. Tun laia kan milian leh hausaten an fate awmawltir ngawtin an duat a, mi dang kut leh tha hlir ring tura an dah ai hi chuan nasa takin a ṭha zawk.

Ram tlla deuhva thlawhhma an lak kum a, lo vaha tamriamnaa tleirawl tih tur an tuk te, an hna tur an ruat te hi inchhernaa ṭha tak a tling a. Lo vah zawh a, in lam an thlen hnua hah zu an zu a, "Thihrin zu" inhonaa tleirawl taima leh tlawmngaite chawimawi nan zu no an pe hmasate hi, intuaihriamna ṭha tak a ni.

Hengte hi nun puitling nei tur leh, mi rinṭlak ni tura inhmakhawsuihna leh inchhernaa ṭha tak, naupan lai aṭanga nun insiamna pawimawh a ni a. Tunlai mite hian hetianga inzirtirna leh inchherna ṭha hi kan nei ta meuh lo a tih theih awm e.

Pathumnaah chuan, hmeithai leh mi rethei dawmzui kawnga an rilru put dan kha a ngainatawm hle. Hmeichhe kal ve an remtih loh chi ramchhuah nikhuaah chuan an sa hawn chu in thlen hmaah hmeithaite an pe ziah a. Chotlang deuh bawk chuan sangha tlangvuak ṭumah pawh hmeichhia an tel ve ngai lova. Mahse sangha insemnaah hmeithai chanvo tur an chhek bawrsak loh pawhin, in an thlen hnuah an hlen ve leh ziah ṭhin. Hetianga hmeithai an ngaihsak a, an hre zel hi a mawi chang a ni lo, nunho a tinuam a ni.

Zu inbonaah nolenga vawikhat emaw an semchhuah hnuin, sem nawn tur a daih dawn leh dawn loh ngaihtuah lova, zu lei leh thei turin an han thal pawp a, "Chumi khami chu ka leh seki e," a han ti ṭhinte kha a mawi em em. Inleh seki hian inṭhian ṭhatna a kawk lem lova. Zu inho zingah zakzum deuh, ṭawng ve mang lo, michhe fa emaw chuan zu a dawm tlem deuh bik ang tih an hlau va, an lo mitmei ru ran a, a hrilhhai a, a dâwng bika a awm loh nan an ti a ni ber. Hetiang inleh seki kalhmang an lo nei hi Zo nun mawi ber pakhat a tling.

Khuaah ei tur nei lo, mei alh en mai thei an awm thu lalin a hriat chuan, lo duhthlang hmasa buh chu chhuan chham chhungkuate tan a hawlhbunsak thiang a. Buh neitu chuan lawm takin a pe mai a ni. Hetianga Mizo lalten an khua an vawng a, a khua leh tuia chhuanchham turte a dawmzui dan tha tak an lo nei hi a tha hle a, rorel dan fel tak a tih theih bawk.

Palinaah chuan, upa an zah thiam em em hi entawn tlak tak a tling. Inzah tawn te, inpawlsak tlan dial dial te leh upa zah thiam hian khawsakho a tinuam a, a hah-dam thlak a, society kal zel tan a pawimawh em em a ni. Chutiang chu China-ho leh Japan-ho hian an nei tha ngang mai a, "Eastern culture" tia sawi hial a ni.

Hmasang Zo nun peng hrang hrangah upa an zah thiam dan hi langsar takin kan hmu a. Lo tur ennaah a thleng hmasa a lal deuh na a, an thlen rual chuan a upa zawkin a chang ṭhin a. Ramchhuahnaah sa kah tur tam tak hmu mah se, upa beria thal a thlah hma chuan naupang zawkin an thlah hmasa ngai lo.

Ramriahhona reng rengah ci rawngbawl leh chet velna chi tinreng chu naupang lam leh tleirawlte tih tur veka ngaih a ni a. Upate chu bawk mai maiin an lo titi mam

mam thiang a. Sa kaha chanvo chuang dawng tura sa pumpui suk chu upate chanpuala dah a ni bawk. Mizawn inchehnaah te, sangha tlangvuak ṭumah te leh ramchhuah nikhua leh an nun peng tinrengah khan upate zai an ngai thiam em em a. Chaw eiho nikhuaah pawh upa berin a bar hma chuan naupangin an bar khalh ngai lo.

Thil insem hun—sangha tlangvuak nikhuaah te, ram-chhuah tumah te chuan upain an sem den den a; a kal zawng zawng chuan hmawlh zum an sawh bur sirah chang-êl hnah emaw an lo phah thliah a. Upa sa sem chu tun lai anga a buka buk thuah chuan a inang lo viau thei a. Mahse upate sem danah chuan tumah an phunnawi ngai lova, hlim takin an chanvo chu an rut mai thin tih kan hria.

Upat hun hi mi tinin kan tawng ṭheuh dawn a. Leh-kha thiam leh thiam lohah te, hna lian thawh leh thawh lohte hian upa zah hi palzut mai mai lovin, hmasang Zo nun mawi tak hi keng zui zel ila, nunho a hahdam ang a, khawsakho a hlimawm ang a, society tan a ṭha em em dawn a ni.

Vawikhat chu Grik putar pakhat hi ennawm en turin a kal ve boh boh a, Grik-ho ṭhutna lamah a va kal a, an lo ngaiwi ṭhuap mai a. Rom-ho zingah a kal ve leh a, an lo ding ṭhup thung a. A hnuah chuan, "Grik hovin finna thu an hria a. Rom hovin finna thu chu an nunin a en-tir a ni," an lo tih phah ta hial a. Juda hote phei chuan, "Lu ṭuak chu ropuina lallukhum a ni a, felna kawngah hmuh a ni angi" an ti a. "Tlangval ropuina chu a chakna a ni a, tarte mawina chu an lu ṭuak a ni,"-an ti bawk.

Hetiang mihring nun ze mawi hi kan pi leh pute khan an lo hmu chiang em em a, an khawsak dan peng hrang hrangah khan an lo tah lut a, an hmang ṭha em em tih kan hmu. Chu pi leh pute nun mawi tak chu thangtharte

hian a theihna hmun leh hunah kan chawm nun zel a pawimawh ngei mai.

Panganaah chuan, pi pute nun ziding pawimawh tak chu taimakna leh turchhelna a ni. Mi tinin tumah tibuai lo leh ban ngai lovin intodelh ṭheuh an tum a, an ṭang fat fat a. Tun lai angin tanpuina leh loan lak tur a awm ve lova, anmahni kutkawih liau liau kawng tinrengah an ring a, mahnia intodelh an tum ṭhin a ni. Hritlan leh panglum satliah mai mai avangin hna an ṭhulh ngai lo va, an thawk hram hram zel. Nulain, "Vawiin chu ka awm mai mai," a tih pawhin thing a phur a, tui a chawi a, puan a tah dap dap ṭhin.

Lal lahin a khua leh tuite ei leh bara an intodeln ngei theih nan tan a la a. Khawlaiah a vak a, tlangval leng mai mai a hmuh te hian, "E, tlangval, i hahchawl em ni? Hah te chu ni hnih khatah a dam mai ngai e, khaw dang kep khawpa buh bal thlawhchhuah i tum ang aw," tiin an fuih sauh sauh a. Chuvangin hna thawh hun laiin khaw-laiah tlangval vak mai mai an awm ngai lo.

Kawng lehlamah chuan thawkmawh chhungkua te, bawrhsawm chhungkuate leh ramtuileilote ṭanpui chu an tih turah an ngai tlat a. Chutiang chhungkaw zawnchhuah chu mi bengvarte tih tur a ni thung. A tul chuan a khaw tlanga puiin an khaichhuak hram hram ṭhin. Amaherawh-chu mi puih bik nih chu pi leh pute nunah chuan thil zahthlak takah an ngai a. Chuvangin mahni hna chu tling taka thawh an tum ṭhin.

Lo vaha ramriahnaah te pawh bûk khata riakhote chu chhungkaw lian tak ang an ni a. An zinga mi damlo emaw, inhliam emaw an awm chuan, a lo chu a riahpui-ten an vah zawhsak vek ṭhin. An thasen chu rulh leh tur a ni lo nghe nghe.

Pi leh pute chu chutiang chuan that leh that an inlawm a, harsatna zawng zawng an suchhuak tlâng a, "Dam leh tlang khatah, thih leh ruam khatah," an tiṭhah a. Chuvangin Mizo nun hluiah chuan, ṭampui tlak kum tih loh chu ei barah an intodelh vek a, chu chu 1953 thleng kha a ni. Chutianga nunkhawchhuah an tum avang chuan taimak a ṭul a, chu chuan tuarchhelna a hring. Thatchhiat tluka hmusit an nei lo ti ila, kan uar a ni kher lo vang.

Paruknaah chuan, khawtlang tana inpekna lian tak an nei kha an nun laipui pawimawh tak a ni. "Mizo sakhua leh a laimu" tih bung lama kan sawi tawh ang khan Mizo sakhaw kawngkal pumpui kan thlirin Pialral kai an tum chu ni bawk mah se, an thiltih (practive) zawng zawngah khan thil tha tih a tel tluanchhuak vek a tih theih a. Chumiin a ken tel nia lang chu, khawtlang mipui tana ṭhatchhuah leh, dai kil kara mi rethei ber pawh huap veka ruai tam fe buatsaih a, khawtlang hrai a ni tih kan hmu a. Thih hnuah Pialral kai tura Mizo sakhaw kawngkal rahbi paruk hlen chhuak tur chuan an hausakna an dehral tamzia kha a nasa tham ve hle a. An inhuam nasatzia kha thangtharte tan chuan hriat thiam a har hle awm e.

Pialral kai thei tur chuan khuang vawikhat chawi a, "Thangchhuah pa" nih a tawk a. Chumi baka a thei fâl leh a tlin bikten mipu itana an thiltih leh zelte hian khawtlang tana an inpek nasatzia a lantir lehzual a, an nun ze pui a puang chiang ngei mai.

Miin khuang vawi thum a chawi hnuin "Zaudawh" a hmang thei a. Zaudawh tur hian Mizo sakhaw kawngkal rahbi paruk zinga a rahbi pathumna "Dawino chhui" aṭanga tan leh vek a ṭul a. A hautakin senso a tam chungchuang em em mai. Pa neinung bik leh hausa zualte chauh tlin chi a ni.

Zaudawh hnu hian mi ṭhenkhat a tlin leh thei chung-chuangten an tih leh a awm a. Pakhat chu "Nau awm hrai" a ni. An tih dan chu, mi an feh chhuak vek hnuin ina awm zawng zawng tan zu leh sa an buatsaih a, an fehsan in lama an nau zawng zawng kha an awmsak vek a, zu leh sain puar takin an lo hrai tlai vek bawk a. Ei rawng an bawl ai chenin an lo bawlsak ṭhin a ni.

Chumi hnua an tih leh dang chu, "Zu va hrai" a ni. An lo neih lai meka mual ṭha tak pakhat chu buh an seng duh lova, zu vain a duh duha a tlan leh a ei turin an zuah hmiah a. Ramsa leh savate chunga kuthlei taka lang pi leh pute khan, an neih zawh takmeuh chuan, Hindu leh Buddha sakhuaa kal thukte ang bawk hian ramsa leh savate chenin an lo duat ve a, ngil an lo nei ve hle tih a a hriat a, a chhinchhiah tlak ngawt mai.

Mizo sakhaw kawngkal vawr tawp, Khuang vawikhat chawia "Thangchhuahpa" nih a, thih hnua Pialral kai nena inzawmna leh inhnamhnawihna nei lo, a thei zual leh a tlin-bik mi ṭhenkhatin an tih ṭhin Khuang vawi thum chawi te, Zaudawh te, Nau awm hrai te leh Zu va hrai te an lo ching zel hian, hmasang zo nuna a laipui pawimawh tak chu mipui vantlang tana a tam thei ang bera thatchhuah te, ramsate chunga ngilneih te, a nasa thei ang bera thil ṭha tih a ni a tih theih a. An neih sum leh pai, buh leh bal chenin an ui lo tih kan hre thei.

Chuvangin kan pi leh pute khan an neih ang ang chhekkhawl a, an theih ang anga khawikhawm a, anmahni mimal intih hausak kha an tum niin a lang lo. Mipui vantlang tan a tam thei ang bera hman leh, vophal taka mi dang tana malsawmna nih a, zarzotu neih tam kha an ṭum laipui ber pakhat a ni a tih theih a ni.

Pasarihnaah chuan, hmasang Zo nuna ropui ka tih em em chu "Nopui" an pe ṭhin kha a ni a. Chu ai maha

ngaihsanawm lehzual chu, "pek nachang" an hria kha a ni. Chu chu chiang deuhin i lo en teh ang.

Pi leh pute chu indo fo, inrun ṭhin leh rawlrala inbei a, nunau chena insuasam sak ṭhin an ni a. Ramsa hlauhawm pui pui a la tam hle bawk. Chutianga mi kawlh leh sa kawlh laka khawtlang ven him chu an nunkhawchhuah (survive) nan a pawimawh em em a. Chuvangin mi huaisen khawtlang tana lu chhum bân chhum huam Pasalṭhate chu'an tan a hlu hliah hliah mai.

Chuṭiang khawpa an zavai tana mi pawimawh chu an chawimawi a, a hun laia an tih theih sang ber ni hiala lang mi zawng zawng hmuha "Nopui" an han hlan ruau mai hi a ropui hle a ni. Khawtlangin an zah tura an dinhmun an han chawisang em em te hi an fakawm a, rem an hre ngawt mai. An chawimawi hun pawh hi a tam thawkhat hle. Thingfar zana sumdeng zu inna hmuna "Nopui" hlan hi Chawngchen ṭumah te, Sechhun nikhuaah te, Sekhuan leh mitthi rawp lamah te, Khuangchawi tumah te a tel vek a. Mipui vantlang hmaa an pho lan hun hi a tlem lo hle. Chuvangin mahni nunna pawh chân huama chet zel hi a chakawm zak dawn tih kan hriatthiampui thei awm e.

Mihring nih chhunga pawimawh tak chu "a ngaihna hriat" hi a ni a. Kan pi leh pute khan an hun laia khawtlang nun nena inrem leh inhmeh em em leh ṭangkai taka Pasalṭha chhherchhuak turin a ngaihna an hria a, "Nopui" pek nachang an lo hre mawlh hi a ngaihsanawm takmeuh mai. Kan hriat phak chinah chuan tlangmi dangte leh kan Mizo hnahthlakpui chi peng dangte hian Nopui inpek ang chi tih dan ṭha an neih kan hmu lo. Kan pi pute erawh chuan mi kawlh sa kawlh hmaa khawtlang chhan ngamte an chawimawi chang a ni lo, chutiang mi chu tam tak an lo chhuah theih nan a ngaihna an hria a, an tih dan

hmang an hmu a, a hmun pawh an hre fuh a, a hun chenin an thlang thiam a ni.

Zofate ngaihsan em em, a hming ngawt pawh mawi an tih "Tlawmngaihna" hi an uar deuh deuh a, a lo par vul zel theih nan Nopui hian hnûk kal ruak ruak turin an dinchhuak a, khawtlang ngaihdanin a nawrchhuah theih nan an la thutak thiam a, rualelna khawlaia ding turin remruatna fing tak an lo nei thei a ni. Chu chu an nun pum khaidingtu, an khawtlang hum nan leh an nunkhawchhuah theihna kulhbing nghet tak a ni. Chumi tinung thar zel tur chuan a ngaihna an hria a, remruatna tha tak neiin an duang chhuak thei a, an hlawhtling em em nghe nghe.

Hman laiin Grik-hote chu hmun hrang hranga cheng an ni a, Olympia tlangah inhmukhawmin infiamna lamah an intihsiak thin a. Lawmman atan ho leh mawl ang reng tak Olive hnah thil kual mai mai an khimtir a. Bul an ṭan dan leh an lawmman pekte chu nep hle mah se, modern olympic tobul pawimawh tak a tling tho mai.

Hmasawn zawk leh changkang zawk, lehkha pawh thiam zawk ṭhangtharte hian kan hun leh nun nena inhmeh leh inrem thlapin, kan ram leh hnam tana mi chhuanawmte chherchhuak a, kan society tana mi ṭangkai bikte dinchhuak turin, inelna ṭha kan duangchhuak thei ve ang em? Ngun taka kan ngaihtuah a tul a ni. Nun hniam leh mawl taka khawsa kan pi leh pute zawngin an hun laiin a ngaihna an hria a, an lo chherchhuak thei si a! Chu an chherchhuah "Nopui" dinhmun leh kalhmang hi hmasang Zo nun laipui pawimawh tak pakhat a ni.

Awle, lo hlawmkhawm dawn tawh ila. Hmasang Zo nun zepui hi sawifiah thiam a har hle a, sawi kim leh thlanchhuah thiam pawh a awl lo hle. Kan theih ang

tawka ngaihtuahna hmangin kan han thingchhuak a, chhiar-tute pawhin ngaihtuah zuiin, kan suangtuahna chawk tho thei hlauh sela, a lawmawm hle ang. Tichuan tun tuma hmasang Zo nun laipui nia kan vawrh chhuah theihte chu Naupang chunga an rilru put dan te, Huaisen leh tlawm-ngai tura an inchher dan te, Hmeithai leh mi rethei an dawmzui dan te, taimakna leh tuarchhelna te, khawtlang mipui tana vophal leh a tam thei ang bera zarzotu nei tura an inpekna te, Nopui hlana an inchawimawi leh a nachang an hriate kha a ni e kan ti a ni. Pi leh pute nun ram pumpui leh khawsakho dan hi ṭawngkam hnih khat lekin lo khaikhawm dawn ta ila, thufing anga an neih-mawi leh duhawm tak :

Sem sem dam dam,
Ei bil thi thi,

tih hian a puang cmang ber a tih theih awm e.

———:o:———

Lehkhabu Thar Chhuak Leh Tur

Mizo Literature

(Mizo Thu leh Hla Chungchang)

B. Lalthangliana

Zofaten bu hran ngaia ding kan la neih ngai loh a ni a. Bung 3-ah thenin, Pi Pute hun (Oral Literature) 1300-1893; Zosap hun (Missionary Period) 1894-1920; Hun Rangkachak (Golden Period) 1920-1965 tia dah a ni a. Thu bengvarthlak leh hriat chakawm tak tak, ngun taka kumte chhuta tarlanna a ni.

Hengte hi a chuang ang a, Mizo thawnthu, hla hlui, a aw b neih hmâa Mizo tawng hawi lehkhabute, a aw b siam dan, Mizopa lehkhathawn ziak hmasa, Mizo chanchin Laishuih, Bible lehlin chungchang leh a bu chhuak hmasate, Zirlaibu hmasate, Kristian hlabu hmasa, Lehkhabu lehlin hmasa, Mizo leh Vai chanchinbu, Kristian Tlangau, Mizo Kristian hla thar, Hla-hril (Poetry), Kaihlek hla, Lengzem hla, Thawnthu (Novel), Thuziak tluang (Prose), Essay, Lemchan, Magazine hrang hrang, Nitin Chanchinbu hrang hrang leh Hlapui te chik taka thlirin Mizo Literature peng hrang hrangte uluk taka thlurna a ni.

Kum 1993 chhung ngei hian "Literary Centerary (1894-1994) Special Edition" chhuah hman tum a ni a. Thlalak ṭhahnem fe a tel dawn bawk. Lo ngaihven ran teh aw. In neih ve loh chuan i inchhunga awm tur a la kim lo a ni ngei ang.

RTM Press,
Chhinga Veng, Aizawl.

Rs 40/-